

İsrâiliyyât'ı Belirleme Kriterleri Çerçevesinde İlâhî Mesajın Birliği Meselesi

Salih KARACABEY

Yard. Doç. Dr. U. Ü. İlâhiyat Fakültesi

Özet

Hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetinin belirlenmesinde başvurulan yöntemlerden biri de metin tenkididir. Bu konuda Kur'an, sahîh sünnet, tarih, akıl, bilimsel veriler gibi bazı kaynaklara müracaat edilmektedir. Hadislerin kaynağını tespit edebilmek için, önceki semâvî dinler ve kültürlerle uyumu da, olumsuz anlamda, ölçü olarak sunulmaktadır. İlk bakışta ilgi çekici gözükken bu yaklaşımın, doğru sonuçlar vermek bir yana, bilimsel açıdan büyük yanlışlara kapı açacağı anlaşılmaktadır. Çünkü bir taraftan semâvî dinlerin ortak değerler taşıması, diğer taraftan önceki dinlerin kutsal kitaplarındaki bilgilerin aslına uygunluk oranının belirlenemeyişi sonucu olumsuz etkilemektedir. Dolayısıyla hadislerin sıhhatini belirlemede tek başına ölçü alınmayacak bu yöntemden, uydurma hadislerin kaynağını tespit için faydalanılabilir.

Abstract

The Issue of Sameness of Divine Message in the Frame of Criteria for Determining İsrâiliyyât

Text criticism is one of the main methods which is used to designate whether the hadith belong to the prophet or not. In this method, the texts are compared with some sources like Quran, tradition, historical events, mentality, and scientific proofs. It is also has been offered as a criterion for testing the authenticity of hadith, but in a negative way, to be in harmony with the previous divine religions and cultures. This approach, which seems

appropriated the first sight, won't lead to reliable results, on the contrary, it may cause big mistakes. Because, the divine religions have same values, and it's impossible to test the authenticity of the previous' holly books. So, all of these will effect the conclusion negatively. Therefore, this method which won't seem to be the unique way for finding out the authenticity of hadith, can be used for finding out the apocryphal hadith.

Anahtar Kelimeler : Hadis, İsrâiliyyât, İllâhî dinler

Key Words : Hadith, Israeli, Divine religions

Hz. Peygamber'e izâfe edilerek nakledilen bilgiler sadece imân, ibâdet ve sosyal hayatla ilgili emir ve tavsiyeler ile sınırlı değildir. Çünkü o, kıyâmete kadar yaşayacak olan insanlara yol gösterecek prensipleri içeren Kitâb'ı tebliğ etmek ve açıklamak üzere görevlendirilen bir peygamberdir. Dolayısıyla geçmişe doğru yaratılışın başlangıcına; geleceğe yönelik olarak da kıyâmete, daha doğrusu ikinci ve asıl hayat olan âhirete ait bilgiler veren bir kitabı beyan görevi verilmiş bir peygamberin bu alan içerisindeki zaman dilimi ve konulara ait açıklamalarının bulunması anlaşılabilir bir durumdur. Hem zaman hem de konu olarak ilgi sahasının genişliği, Hz. Peygamber'e aidiyet açısından rivâyetleri kontrol imkânını zorlaştıran etkenlerden biri olarak değerlendirilebilir. Bunun, hadis uyduranların işlerini kolaylaştırdığı da düşünülebilir.

Son ilâhî kitap olması sebebiyle Kur'an, insanlığı kıyâmete kadar doğru yönlendirecek mesajlar içermekte, aynı zamanda önceki peygamberler aracılığı ile insanlığa ulaştırılan mesajların muhtevasını hatırlatan ve asıllarını tasdik eden ifadeler de yer vermektedir.¹ Hatta bazı konularda da uyarı üslûbunu kullanarak, din adına yapılan yanlışları düzeltmektedir. Kur'an'ın muhtevâsındaki bu özelliğin Hz. Peygamber'in hadislerine doğrudan yansımaları doğaldır. Çünkü, muhtevaları itibariyle Kur'an ile sünnetin uyumu nübüvvet kurumunun tabii özelliğidir. Dolayısıyla Kur'an'ın yer verdiği önceki dinlerin, peygamberlerin ve onların muhatabı olan insanların hadislerin de konuları arasında yer almalarında anlaşılacak bir taraf yoktur. İşte bu noktada, hadislerin isrâilî bilgilerle ilişkisini doğru zemine oturtmanın önemi artmaktadır. Hadislere sızmış isrâilî bilgileri hadis saymanın tehlikesi kadar, buna karşı hassasiyet gösterme gayreti çerçevesinde, nebevî sünnetten bazı bilgileri isrâiliyyât endişesiyle dışarıda bırakma ihtimâli de kaygı duymayı gerektirecek önemli bir sakıncadır.

¹ Bkz. Mâide, Bakara, 2/ 89, 102; 5/45;

Bu çalışmamızda hadislerin Yahudi ve Hıristiyan dinî kaynaklarındaki bilgilerle uyuşmasının isrâiliyyât ile irtibatının belirlenmesinde yeterli olup olmadığı üzerinde durulacaktır. Konuyu işlerken karşılaştırmalı örnek olarak sunulabilecek veriler, bir makâle hacminden çok daha fazla olduğundan, sıkça tartışılan birkaç örnekle yetinilecektir.

I - Hz. Peygamber'in Geçmişe İlgisi

Geçmişini bilme ve geleceği planlama arzusu insanoğlunun fitratında vardır. Dolayısıyla bu alanlarda insanların merakını gidermeye ve doğru yönlendirmeye yönelik açıklamalar semâvî dinlerin temel kaynaklarında yer almaktadır. İsrailoğullarının önceki peygamberlerin hayatları hakkında bilgi sahibi olmaya özel önem verdikleri bilinmektedir.² Bu ilgi, özellikle Hz. İbrahim'e kadar gönderilen peygamberlerin İshak soyundan gelmeleri sebebiyle, peygamberler tarihini kendi tarihleri gibi algılamalarından kaynaklanabilir. Son ilâhî mesaj olan Kur'ân'ın bu konuları işleminin hikmetlerinden biri de, insanlığa geçmişleri hakkında sağlıklı bilgiler vererek geleceklerini doğru yönlendirmeleri konusunda uyaraktır. Nitekim, "(Ey Muhammed!) Biz, bu Kur'ân'ı vahyetmekle geçmiş milletlerin haberlerini sana en güzel bir şekilde anlatıyoruz. Gerçek şu ki, sen bundan önce (bu haberleri) elbette bilmeyenlerden idin."³ Âyetinde de açıkça görüldüğü gibi geçmiş hakkında bilgi peygambere vahyedilmektedir. Bu bağlamda peygamberler aracılığı ile gönderilen ilâhî mesajlar ortak noktalar içermektedir. Bu konuların Hz. peygamber'in hadislerinde yer almasını da aynı çerçevede değerlendirmek mümkündür.

A - Hz. Peygamber'in Geçmişe Ait Örnekler Vermesi

Hz. Muhammed'in peygamber sıfatıyla ortaya koyduğu davranışlarını ilâhî mesajlar yönlendirmektedir. Kendisine indirilene uymak zorunda oluşu bu yargıya varmayı kolaylaştırmaktadır. Dolayısıyla herhangi bir konuda o'nun tavrını öğrenmek için kendisini görevlendiren ilâhî irâdenin onu nasıl yönlendirdiğine bakmak yeterlidir. Birçok âyette özellikle "geçmiş milletlerin haberleri" meselesine vurgu yapılır. Hz. Nuh'un peygamber olarak gönderilişi, insanları doğruya ulaştırmak için sabırla gösterdiği olağanüstü çabalara rağmen kavminin kendisine inanmaması sonucu başlarına gelenler anlatıldıktan⁴ sonra; Hz. Peygamber'e hitaben, "(Rasûlüm!) İşte bunlar sana vahyettiğimiz gayb

² Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşf el-Zünun an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünun*, (neşr. Muallim Rifat-Şerafettin Yaltkaya) İstanbul, 1942, I, 32.

³ Yûsuf, 12/3.

⁴ Bkz. Hüd, 11/25-48.

haberlerindedir. Bundan önce onları ne sen biliyordun ne de kavmin. O halde sabret. Çünkü iyi sonuç (sabredip) sakınanlarıdır.”⁵ buyrulur. Hz. Nuh hakkında Tevrat’ta da epeyce bilgi bulunmasına rağmen⁶ âyette geçen; “Bundan önce onları ne sen biliyordun ne de kavmin” ifadesi anlamlıdır. Çünkü bu ifade, önceki dinlerle benzerliği olan meselelerde dahi, Hz. Peygamber’in bilgilerinin doğrudan ilâhî vahye dayandığının delilidir. Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrâhim, Hz. Zekeriya, Hz. Yahya ve Hz. Meryem ile ilgili bilgileri ihtiva eden âyetlerden⁷ sonra da Hz. peygamber’in bu konuda vahiyle bilgilendirildiği vurgulanmaktadır.⁸ Keza Hz. Yûsuf ile ilgili olayların anlatıldığı âyetlerin peşinden de geçmiş hakkında vahiyle bilgilendirilmeye işaret vardır.⁹ Örneklerde de görüldüğü gibi, “Hz. Peygamber’in ve yaşadığı çevrenin hiç malumu olmayan veya onlara eksik veya yanlış bir şekilde ulaşmış bulunan geçmiş milletlere âit bu haberlere ancak vahiy yolu ile vâkif olunabilmektedir.”¹⁰

Yukarıdaki âyetler, önceki dinlerin kutsal metinlerindeki bilgilerle bazı hadisler arasındaki benzerliğin izahına yardımcı olacağı gibi; Hz. Peygamber’in “Benim tarafımdan tebliğ edilen Kur’ân’dan bir âyet de olsa onu halka ulaştırınız. İsrail oğullarından (ibretli kıssalar) nakledebilirsiniz, bunda sakınca yoktur. Ama her kim (benim söylemediğim bir şeyi söyledi diye) bana bile bile yalan isnâd ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın.”¹¹ hadisinin yorumuna da katkı sağlayacaktır. Çünkü, tarihî bilgi de olsa, Hz. Peygamber’in geçmiş ümmetlere ait anlattığı haberlerde; dinin temel kurallarına uygun, tevhid itikâdını zedelemeyecek¹² aksine onu pekiştirecek bilgilere yer verilmektedir. Ayrıca, toplumsal dayanışma ve güzel ahlâkın örneklerini sergileyen kişiler¹³ ve olaylar ile, inançlarına sadakat göstererek en zor şartlarda bile onu koruyan

⁵ Hüd, 11/49.

⁶ *Yaratılış*, Bölüm 6-10;/ s. 6-12.

⁷ Bkz. *Âl-i İmran*, 3/33-43

⁸ Bkz. *Âl-i İmran*, 3/44.

⁹ Bkz. *Yûsuf*, 12/102.

¹⁰ Hatiboğlu, M. Said, *Hz. Peygamber’in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyâsî İctimâî Hadiselerle Hadis Münasebetleri*, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi) Ankara, 1967, s.2.

¹¹ Buhârî, *Enbiya*, 50; Müslim, *Zühd*, 72; Ebû Dâvud, *İlim*, 11; Tirmizî, *İlim*, 13; İbn Mâce, *Mukaddime*, 5; Ahmed b Hanbel, *Müsned*, II, 159, 202, 214, 474, III, 13, 39, 46.

¹² Bkz. Buhârî, *Enbiya*, 54.

¹³ Bkz. Buhârî, *Enbiya*, 55;

şahsiyetlerden bahsedilmektedir.¹⁴ Hz. Peygamber'in geçmişe dair anlattığı haberler arasında, mesela Mûsa-Hızır kıssası gibi, Kur'an vahyi ile de örtüşen¹⁵ bilgiler bulunmaktadır.

Hz. Peygamber'in geçmişe dair anlattıkları bunlarla da sınırlı değildir. Tarihte yaşamış şahsiyetlerin hayat hikâyelerini anlatmak gibi bir uygulaması yoktur. Fakat, yeri geldikçe geçmişten örnekler vererek tahlilini yapmak suretiyle geleceğe yönelik mesajlar verdiği bilinmektedir.¹⁶ Meselâ, hak ve adâlet duygusunun kaybolmasının insanlığın felâketi olacağını, yine geçmişten bir örnekle aktarır. Hz. Âişe'nin naklettiğine göre "Mahzum oğullarından bir kadının hırsızlık yapması Kureyş'i bir hayli üzmüştü. İçlerinden biri 'bu kadının affi için Hz. Peygamber ile kim konuşur?' dedi. Bir başkası 'bunu Resûlullah'ın çok sevdiği Üsâme b. Zeyd'den başkası yapamaz' dedi. Sonuçta Üsâme, Resûlullah'a bu konuyu götürdü. Bunun üzerine Hz. Peygamber Üsâme'ye 'Sen, Allah'ın tayin ettiği bir ceza hakkında şefâat mı istiyorsun!' dedi ve sonra kalkıp insanlara şu konuşmayı yaptı: 'Sizden önce yaşayan milletleri ancak şu durumları helâk etmiştir: Onlar; içlerinden hatırlı bir kimse hırsızlık yaptığında onu cezalandırmazlar, fakat zayıf kimseler çaldığı zaman onlara ceza verirlerdi...."¹⁷

Hadislerde, peygamberler ve gönderildikleri toplumlarla ilişkilerine dair birçok olaya yer verilmektedir.¹⁸ Bunlar arasında Hz. peygamber'e ait olmayan haberler bulunabildiği için, târihî kişiler ve olayları konu alan hadislerin sıhhati hakkında daha dikkatli olunması gerekmektedir. Çünkü geçmişe ait haberler, uydurma hadislere malzeme veren kaynaklar¹⁹ arasında önemli bir yer tutmaktadır. "İsrâiliyyât" adıyla tanınan bu bilgilerin yaratılış, geçmiş ümmetler ve önceki peygamberlerden bahseden âyetlerin tefsirinde sıkça kullanıldıkları bilinmektedir.²⁰ Kur'an ve sünnet gibi islâm'ın temel kaynakları geçmiş ümmetlere ait birçok örneğe yer vermiş, bu

¹⁴ Bkz. Buhârî, *Menâkıb*, 25.

¹⁵ Bkz. Buhârî, *Enbiya*, 29.

¹⁶ Bkz. Buhârî, *Enbiya*,56; Ebû Dâvud, *Tereccül*, 5; Tirmizî, *Edeb*, 32; Nesâî, *Zinet*, 66; İmam Mâlik, *Şa'r*, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV,98.

¹⁷ Buhârî, *Enbiya*,56; Müslim, *Hudûd*, 8; Ebû Dâvud, *Hudûd*, 4; Nesâî, *Sânk*, 6; İbn Mâce, *Hudûd*, 6; Dârimî, *Hudûd*, 5; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI,162.

¹⁸ Buhârî'nin Sahih'inde "Kitâbu Ehâdisi'l-Enbiyâ" başlığı ile bir bölümün yer alması da konuyla ilgili hadislerin miktarı hakkında fikir verebilir.

¹⁹ Bkz. Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref, *et-Takrîb ve't-Teysîr li-Marifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr*, Dâru'l-Kütübi'l-Âlemiyye, Beyrut, 1407/1987, s.39; Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir, *Tedribü'r-Râvî fî Şerh'i Takrîbi'n-Nevevî*, (Thk. Abdulvehhâb Abdullatif) Medine, 1392/1972, I, 287-288;

²⁰ Bkz. Aydemir Abdullah, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara 1979., s.320.

iki kaynakta yer almayan bazı haberler hakkında ise nasıl bir yol izleneceği konusunu Hz. peygamber açıklamıştır.²¹ Sahabenin isrâilî haber nakletmesi ile ilgili nebevî tavrı, bu veriler ışığında değerlendirmek gerekir.

B - İsrâilî Haberlerin Nakline Yaklaşımı

Her ne kadar Medine döneminde idârî ve siyâsî sorumlulukları üstlenmiş olsa da Hz. Muhammed (sav)'in asıl görevi nübüvvettir. Bu sebeple de öncelikli görevi kendisine vahiy yoluyla bildirilen ilâhî mesajı tebliğ etmek ve onu açıklamaktır. Kendisini yakından tanıyanlar bu konumunu bildikleri için, onun nübüvvet yönünü öne çıkarmaktadırlar. Nitekim Medine'de hem Müslümanların hem de Yahudilerin kendisine sordukları soruların yoğunluğu nübüvvet görevi çerçevesindedir. Bu bağlamda, geçmiş ve geleceğe yönelik Kur'an'ın çizdiği sınırlar içerisinde kalan bütün alan, Hz. peygamber'in görevi çerçevesinde açıklama yapması mümkün olan alandır. Önceki din ve peygamberler hakkında yaptığı açıklama ve verdiği bilgiler de bu çerçevededir. Sahâbe'nin ve sonraki nesillerde yaşayacak olan Müslümanların Kur'an ve sünnette yer almayan isrâilî bilgiler karşısında almaları gereken tavrı şu iki hadiste bulmak mümkündür.

Birinci hadis:

Ebû Hüreyre diyor ki, “Yahudiler Tevrat'ı ibrânice okurlar Müslümanlar için Arapça olarak açıklarlar idi. Bunun üzerine Hz. peygamber, Ehli kitabı ne tasdik edin ne de yalanlayın, Allah'a ve bize indirilene iman ettik deyin, buyurdu.”²² Hadisin başka rivayetlerinde hem sebebi vürud hakkında açıklamalar bulunmakta; hem de Hz. peygamber'in “Eğer söyledikleri hak ise yalanlamamış, bâtil ise tasdik etmemiş olursunuz,”²³ açıklaması yer almaktadır.

²¹ Bkz. Hamidullah, Muhammed, “İslâmî İlimlerde İsrâiliyyât Yâhut Gayr-i İslâmî Menşeli Rivâyetler” (Çev. İbrahim Canan) AÜİFD, sy, 2, s.295-319, Ankara, 1977, s. 316

²² Buhârî, *Şehâdet*, 29; *Tefsîr-i Sure*, 2/11; *İtisam*, 25; *Tevhid*, 51; Ebû Davud, *İlim*, 2; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 136.

²³ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmî*, (Thk. Habiburrahman el-Azamî) (I-XI), Beyrut, 1403, XI, 109; Abdurrazzak, Ebu Bekir b. Hemmâm, *el-Musannaf*, (Thk. Habiburrahman el-Azamî) (I-XI), Beyrut, 1403, VI, 111; İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekir Abdullah b. Muhammed, *Musannaf'u İbn Ebî Şeybe*, (Thk. Kemal Yusuf el-Hût), (I-VII), Riyad, 1409; V, 313; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 136; eş-Şeybânî, Ebu Bekir Ahmed b. Amr, *el-Âhâd ve'l-Mesânî*, (I-VI), Riyad, 1991, IV, 141; Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Beyrut, 1991, VI, 426; Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *el-Mucemü'l-Kebîr*, (Thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi), Musul, 1983, XXII, 349; İbn Hibban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibban, *Sahîhu İbn Hibban*, (Thk. Şuayb el-Arnâvut), (I-XVIII), Beyrut, 1993, XIV, 151; Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed b. El-Hüseyin, *Sünenü Beyhakî'l-Kübrâ*,

İkinci hadiste ise Hz. peygamber, isrâilî haberlerin kendisine izafe edilmeden nakledilmesine, özellikle, vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda Şâfi'i, Ebû Hureyre aracılığı ile şu haberi nakleder: Hz. Peygamber buyurdu ki; "İsrâiloğullarından nakilde bulunun, bunda sakınca yoktur. Benden de rivayet edin, ama bana yalan isnad etmeyin."²⁴

Abdurrazzak "Abdurrahman (el-Evzaî) → Hassân b. Atıyye → Ebû Kebşe → Abdullah b. Amr" isnâdıyla Hz. Peygamber'in, "Bir tek âyet dahi olsa benden duyduğunuzu tebliğ edin. İsrailoğullarından bazı şeyler anlatmanızda bir sakınca yoktur. Ama benim söylemediklerimi bana isnâd eden cehennemdeki yerine hazırlansın." buyurduğu nakledilmektedir.²⁵

Ahmed b Hanbel ise iki rivâyetten birini "Velid b. Müslim'den"²⁶ diğerini de İbnü'n-Nümeyr (Abdullah)'den aynı isnâdla²⁷; Dârimî de hocası Ebu'l-Muğîre (Abdulkuddûs b. El Haccâc)'dan aynı isnâdla nakleder.²⁸

Buhârî bu hadisi yukarıdaki isnâd ile hocası Ebû Âsım ed-Dahhâk b. Mahled'den nakleder.²⁹ Tirmizî ise hadisi iki isnâd ile nakletmektedir. Birincisinde "Muhammed b. Yahya → Muhammed b. Yusuf → İbn Sevban (Abdurrahman b Sabit b. Sevban) → el-Evzaî → Hassân b. Atıyye..."senedini kullanır ve rivâyeti "hasen-sahih" şeklinde değerlendirir. İkincisinde ise "Muhammed b. Beşşar → Ebû Âsım ed-Dahhâk → el-Evzaî" senedini kullanır ve rivâyetin "sahih" olduğunu ifade eder.³⁰

Yukarıdaki hadis sahâbeden Ebû Saîd el-Hudrî vasıtasıyla: "Benden nakledin ama bana yalan isnad etmeyin. Her kim bana

(Thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), (I-X), Mekke, 1994, II, 10; X, 163; Heysemî, Ali b. Ebu Bekir, *Mevâridü'z-Zem'ân*, (Thk. Muhammed Abdurrazzak Hazma) Beyrut, ty., s. 58.

²⁴ Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, (Thk. Ahmed Muhammed Şakir), s. 397; Kahire, 1939; Aynı müellif, *Müsned*, Beyrut, ty. s. 240; Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr, *Müsned*, (Thk. Habiburrahman el-A'zamî), (I-II) Kahire, 1381, II, 491; İbn Hibban, *Sahihu İbn Hibban*, XIV, 147; Heysemî, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Ebî Bekir, *Mevâridü'z-Zam'ân*, Beyrut, ty. I, 57; Aynı lafızlarla Ebû Saîd el Hudrî'den nakledilmektedir. Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, III, 431;

²⁵ Abdurrazzak, *el-Musannaf*, VI, 109; X, 312; Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, (I-II), Beyrut, 1984, I, 137.

²⁶ Ahmed b Hanbel, *Müsned*, , II, 159.

²⁷ Ahmed b Hanbel, *Müsned*, II, 202

²⁸ Dârimî, *Mukaddime*, 46; Aynı isnâdla Ahmed, II, 214' de nakletmiştir.

²⁹ Buhârî, *Ehâdisü'l-Enbiya*, 50. İbn Mâce, *Mukaddime*, 5; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 39, 46.

³⁰ Tirmizî, *İlim*, 13

yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın. İsrâiloğullarından da nakilde bulunun, sakınca yoktur.”³¹ İfadeleri ile nakledilmektedir. Yine Ebû Saîd el-Hudrîden yapılan bir rivayet şu cümleleri ihtiva etmektedir: “Hz. peygamber buyurdu ki; Benden Kur’an’dan başka hiçbir şey yazmayın. Her kim Kur’an dışında bir şey yazmışsa onu imha etsin. İsrâiloğullarından nakilde bulunun, sakınca yoktur. Benden de rivayet edin ama yalan isnad etmeyin. Her kim (zannederim Hemmâm kasten dedi) kasten bana yalan isnad ederse cehennemdeki yerine hazırlansın.”³²

Hadisin bütün rivayetlerinin tahlilini yapmak müstakil bir çalışmanın konusudur.³³ Burada ise, hadiste yer verilen üç temel yargıya dikkat çekilecektir. Bunlar: Bir tek âyet dahi olsa benden duyduğunuzu tebliğ edin; İsrailoğullarından bazı şeyler nakledebilirsiniz herhangi bir sakıncası yoktur; Benim söylemediklerimi bana isnâd eden cehennemdeki yerine hazırlansın, ifadeleridir. Bu cümlelerden her birinin tek başına başka bağlamlarda da söylediği tespit edilmektedir.

Hz. Muhammed, “Ey Rasûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O’nun elçiliğini yapmamış olursun. ...”³⁴ emrine muhatap olarak indirileni tebliğ etmekle görevlendirilmiştir. O, kendisine indirilenin korunması ve tahrif edilmeden insanlara ulaştırılması için her türlü tedbiri almıştır. Bu çerçevede, yazı yazmayı iyi bilenler arasından seçtiği kişilere yazdırmak; hafızası müsait olan bilhassa genç sahâbeye ezberletmek ve kabiliyeti olanlar arasından seçtiği bazı kişileri öğretmen tayin etmek suretiyle yanında bulunmayanlara ulaştırmak, ilk göze çarpan uygulamalardır. Mekke’de hac esnasında irâd ettiği bir hutbeyi, “Burada bulunanlar bulunmayanlara ulaştırın. Belki tebliğ edilenlerden bazıları dinleyenlerden daha iyi muhafaza ederler.”³⁵ sözleriyle tamamlamıştı.

Hadisteki, “İsrailoğullarından bazı şeyler anlatmanızda bir sakınca yoktur. ...” cümlesinin de başka hadislerde değişik bağlamlarda zikredildiği anlaşılmaktadır. Hadisin bu cümlesi, bazı rivâyetlerde aynen yukarıda olduğu gibi, “İsrailoğullarından rivâyette bulunmanızda sakınca yoktur.” ifadesiyle, yalın olarak Ebû Hureyre

³¹ Ahmed, *Müsned*, III, 46 lafız farkları ile aynı muhteva için bkz. Ebû Ya’lâ, Ahmed b. Ali, *Müsnedü Ebû Ya’lâ*, (Thjk. Hüseyin Selim Esed), (I_XIII) Dımeşk, 1984, II, 416.

³² Müslim, *Zühd*, 72; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 56;

³³ Bkz. Kister M. J. “*İsrâiloğullarından Nakilde Bulunma Meselesi*” (Çev. Cemal Ağırman) CÜİFD, c. V, sy, 1, s. 125-152, Sivas, 2001.

³⁴ Mâide, 5/67

³⁵ Buhârî, *İlim*, 9; *Ezan*, 8; *Hac*, 32; Tirmizî, *İlim*, 7; Dârimî, *Mukaddime*, 24; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 39, 45.

tarafından nakledilmektedir.³⁶ Ayrıca İmam Şâfiî, “Süfyan b. Uyeyne → Amr → Ebû Seleme → Ebû Hureyre” isnâdıyla Hz. Peygamber’in, “İsrailoğullarından haber nakledin, bir sakınca yoktur. Benden de hadis rivâyet edin, ancak bana yalan isnâd etmeyin.”³⁷ buyurduğunu naklediyor. Hadisin “Ama benim söylemediklerimi bana isnâd eden cehennemdeki yerine hazırlansın” şeklindeki son cümlesi, farklı bağlamları olan pek çok rivâyetin ortak ifadesidir.³⁸

Bu rivâyetler ışığında hadisin konumuzla ilgili bölümü, söyleniş bağlamında şu anlama gelir: Geçmişe ait bazı bilgileri nakletmek de Hz. Peygamber’in görev alanına girmektedir. Bundan faydalanarak israiloğullarından alınan ve Hz. Peygamber’in temas etmediği haberleri ona isnâd ederek nakletmek, yalan isnâdında bulunmaktır. Bu durum ehli kitaptan yapılacak nakiller için de geçerlidir. Hatırlatmalarda bulunmak ve doğruyu göstermek üzere Kur’ân’ın temas ettiği her konu tebliğ ve açıklama bağlamında Hz. peygamber’in ilgi alanındadır.

İsrailoğullardan haber nakline izin veren yukarıdaki hadislerin doğru olmayan bilgilerin nakline ruhsat anlamına gelmediği, bazı ilim adamları tarafından, özellikle vurgulanmaktadır.³⁹ İsrâilî haberlerin nakline bakış, üç noktada toplanmaktadır: Birincisi, haberler Kur’an ve sünnette yer alan bilgilerle teyit ediliyorsa kabul edilir. İkincisi, Kur’an ve sünnetteki bilgilere ters düşen haberler reddedilir. Üçüncüsü ise, mutabakat yada muhalefetinin tespit edilememesi durumunda ne tasdik edilir ne de yalanlama yoluna gidilir.⁴⁰ Hz. peygamber’e izafe edilmeden nakledilmesine izin verilen isrâilî haberler bu üçüncü gurup olsa gerekir. Çünkü Hz. Peygamber’e ait olmayan ifadeler ona isnad edilerek kullanılmaz.

³⁶ Ebû Dâvud, *İlim*, 11; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II,474.

³⁷ Şâfiî, *er-Risâle*, s.397-398.

³⁸ Buhârî, *İlim*, 38; *Cenâiz*, 33; *Edeb*, 109; Müslim, *Zühd*, 72; Ebû Dâvud, *İlim*, 4; Tirmizî, *Fiten*, 70; *İlim*, 8; İbn Mace, *Mukaddime*, 4; Darimî, *Mukaddime*, 25; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 23; Tayâlisî, Ebu Davud Süleyman b. Davud, *Müsnedü’t-Tayâlisî*, Beyrut, ty, s. 45; el-Bezzâr, Ebu Bekir Ahmed, *Müsnedü’l-Bezzâr*, (Thk. Mahfûz er-Rahman Zeynullah,) (I-XVIII) Beyrut 1409; V, 383; Hâkim, en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale’s-Sahîhayn*, (Thk. Mustafa Abdukadir Ata,) (I-IV), Beyrut, 1990; I, 149, 183, Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsbahânî, *el-Müstahrec alâ Sahîh’i Müslim*, Beyrut, 1996, (I-IV), I, 43, 45, 48; Heysemî, Ali b. Ebî Bekir, *Mecmau’z-Zevâid*, (I-X)Kahire, 1407; I, 224;

³⁹ Bkz. Azimâbâdi, Ebu’t-Tayyib Muhammed Şemsülhak, *Avnü’l-Ma’bûd*, (I-X), Beyrut, 1415; X, 69.

⁴⁰ Bkz. İbn Kesir, Ebû’l-Fidâ İsmail, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, Beyrut, 1388/1969; I, 4; Mubârekfûri, Muhammed Abdurrahman b. Abudrrahim, *Tuhfetü’l-Ahvezî*, (I-X), Beyrut, ty. VIII, 370; Fülâte, Ömer b. Hasan Osman *el-Vad’ fi’l-Hadis*, 1401/1981; I, 331.

Hatta yalan olduğu bilinen bir sözü nakletmenin de hadis uydurmak anlamına geldiği, “Her kim yalan olduğu anlaşıldığı halde bir hadisi naklederse o da yalancılardan biridir,”⁴¹ hadisi ile açıkça beyan edilmiştir. Bu rivâyetlere bakılınca, isrâilî rivâyetlerinden haber naklini serbest bırakan hadisin isrâilî rivâyetleri teşvik ettiđi⁴² veya onları İslâm’a taşıyanları cesaretlendirdiği iddiasının⁴³ gerçeği yansıtmadığı anlaşılır.

Uydurma veya hakkında böyle bir şüphe bulunan haberleri nakletmenin sorumluluk getirdiğini en iyi bilecek olanlar ilk râviler, yani sahabedir. Bu sebeple sahâbe tarafından isrâilî haberlerin bilerek Hz. Peygamber’e isnâd edilmesi düşünülemez. Onun, isrâilî haberlerin nakledilmesine verdiği ruhsatın peşinden, “Bana yalan isnâd eden cehennemdeki yerine hazırlansın” buyurması, böyle bir ihtimali – samimi her Müslüman, özellikle de sahabe için - ortadan kaldırmıştır.

II- Hadislerin Kaynağı

Hadis kavramının kapsamına giren bilgilere - ıstılâhtaki anlamıyla sahih, hasen, zayıf, mevzu ayırımı yapılmadan - genel bakıldığında, bir bölümünün yahudilik ve hıristiyanlık gibi semâvî dinlerle veya insanlar arasında kabul gören yaygın ortak kültürle uyumlu oldukları görülebilmektedir. Bu sonuç, hadislerin önceki semâvî bir din veya kültürlerden etkilenmiş olabileceği konusunu gündeme getirmektedir. Buradan bakıldığında, hadislerin kaynağı hakkında ortaya atılan iddiaların üç başlıkta toplanması mümkündür.

1-Hadisler, tamamen Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi önceki din ve kültürlerin etkisindedir.

2-İslâm’dan önceki semâvî dinlerin hükümleriyle veya semâvî din mensubu toplumların kültürleriyle benzerlik taşıyan hadisler o kaynaklardan etkilenmişlerdir.

3-Sadece uydurma hadisler arasında yer alan isrâilî bilgiler önceki din ve kültürlerin eseridir.

Yukarıdaki görüşler içerisinde, “Muhammed önceki dinlere ait verilere dayanarak Kur’an’ı kendisi yazdı.” cümlesi ile ifade

⁴¹ Şâfiî, *er-Risâle*, s.399; Müslim, *Sahih*, *Mukaddime*, I, 5; Fülâte, *Age*, I, 331-332.

⁴² Bkz. Kister, M. J, “İsrâilî rivâyetlerinden Nakilde Bulunma Meselesi” (çev. Cemal Ağırman) CÜİFD, c. 5, sy, 1, ss. 125-153, Sivas, 2001, s. 128.

⁴³ Bkz.Tuksal, Hidayet Şefkatli *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, Ankara, 2001; s. 90.

edilebilecek ilk iddia oryantalistlere aittir.⁴⁴ Bu makale kapsamında detaylarına girilmeyecek olan bu iddianın hedefinde sadece hadisler değil, Kur'an âyetleri de bulunmaktadır. Çıkış noktasında Kur'an'ı bile ilâhî mesaj kabul etmeyip Hz. Muhammed'in önceki dinlerden alıntı yaparak yazdığı bilgiler olduğu iddiasında bulunan bir anlayışın hadisleri nereye koyabileceği konusunda fazla bir tereddüt kalmamaktadır. Bu anlayışla, hadis ilminin kendi sistemi içerisinde sıhhat durumuna göre kaynak farklılığı gerçeğini uzlaştırmak ve bir noktada buluşturmak mümkün gözükmemektedir. Çünkü bu fikirlerin bilimsel gerçeklerle kesişme noktası yoktur.

İkinci görüşün ortaya çıkmasının temel dayanağı, hadislerin güvenilir bir sistemle günümüze kadar ulaşmadığı tezidir. Bu iddiayı doğrulayacak örneklerin varlığına rağmen, hareket noktası birinci görüşü savunanların anlayışları ile bir yerde örtüşmektedir. İşte o zaman yeni bir tartışma konusu başlatılmaktadır. Üzerinde durulması düşünülen konu da budur.

Üçüncü görüş, mevcut kaynakları kullanarak ve gerekli noktalarda yeni veriler ekleyerek hadis tenkit sistemini benimseyen hadis âlimlerinin genel anlayışını yansıtmaktadır.

A-Hadislerin Kaynağını Ehli Kitap Kültürüne Bağlayan Görüş

Özcan Hıdır'ın hazırladığı, oryantalistlerin, Hz. Peygamber ve sünnet hakkındaki görüşlerini yansıtmak üzerine kurulu "İsrâiliyyât-Hadis İlişkisi" isimli doktora tezinde yer verilen pek çok örnekte de açıkça görüldüğü gibi; müsteşriklerin hedefinde sadece hadis değil, öncelikle İslâm Peygamber'i Hz. Muhammed ve ona indirilen Kur'an vardır.⁴⁵ Oryantalistler, Hz. Peygamber aleyhine yorumlanabilecek her konuda, onun kişiliğini de hedef alan tavırlar sergilemekten geri durmamışlardır.⁴⁶ Müsteşriklerin yaklaşımlarının tartışılması bu makalenin hacmini aşacağından, kendi iddialarına ait birkaç örnekle yetineceğiz. Sahih olarak bilinen birçok hadisin yanında, hadis âlimlerinin kriterleri açısından makbul olmayan bazı hadislerin de ehli kitabın kültürüne dayandığını öne sürmeleri, amaçlarını ortaya koymak açısından bir gösterge niteliğindedir. İddialarını ispat sadedinde, isrâilî kültürle aralarındaki benzerliğin uzak bir ihtimâl olduğu düşünülecek hadisleri bile kullanma yoluna gitmişlerdir. Hadis alanındaki çalışmaları ve görüşleri ile batılı yazarlar arasında

⁴⁴ Bkz. Rodinson, *The Life of Muhammed and the Sociological Beginnings of Islam*, Diogenes, XX, 1973; ss. 28-51; s. 32.

⁴⁵ Hıdır Özcan, *İsrâiliyyât-Hadis İlişkisi (Hadis-Yahudi Kültürü Tartışmaları)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2000.. örnek olarak bkz. S.250-260;

⁴⁶ Bkz. Ateş Ali Osman, *Oryantalistlerin Hz. Peygamber İle İlgili İddialarına Cevaplar*, İst. 1996, s. 135, 147,

önemli bir yeri olan Ignaz Goldziher, İngilizce'ye "Muslim Studies" adıyla çevrilen eserinin ikinci cildinde "The Hadith and The New Testament" başlığı altında Hıristiyanlık kültürünün İslam üzerindeki etkilerini açıkladıktan sonra⁴⁷ karşılaştırmalı bazı örneklerle yer verir.

Matta İncilinde yer alan; "Doğruluğunuzu insanların gözü önünde gösteriş amacıyla sergilemekten kaçınınız. Yoksa göklerdeki babanızdan ödül alamazsınız. Bu nedenle, birisine sadaka verirken bunu borazan çaldırarak ilan etmeyin. İki yüzlüler, insanların övgüsünü kazanmak için havralarda ve sokaklarda böyle yaparlar. Size doğrusunu söyleyeyim, onlar ödülleri almışlardır. Siz sadaka verirken, sol eliniz sağ elinizin ne yaptığını bilmesin. Öyle ki verdiğiniz sadaka gizli kalsın. Gizlice yapılanı gören Babanız sizi ödüllendirecektir."⁴⁸ Âyetleri Goldziher'in anlatımına göre, "Kendi gölgesinden başka hiçbir gölgenin bulunmadığı günde Allah, yedi sınıf insanı kendi gölgesinde gölgelendirir: ... hadisinin sonundaki ... "Sadaka verdiğinde sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyecek kadar onu gizleyen adam"⁴⁹ ifadesine yansımıştır.⁵⁰ Bu tespitin doğruluğu gerçekten tartışılır. Çünkü Kur'an'da insanlara yapılacak mâli yardımın yeri geldiğinde gizli, gerektiğinde açık yapılmasını teşvik eden birçok âyet vardır.⁵¹ Kendisine inen vahiyde mevcut olan bir bilgiyi peygamber niçin başkasından alsın? Böyle bir bilginin Hz. Peygamber'den sonra sahabe veya daha sonraki nesil tarafından İncil'den alındığı iddiasının mantığını anlamak da zordur. Çünkü insanların, kendi kitaplarında ve peygamberlerinin sünnetinde açıkça var olan bilgiyi, başka bir dinden veya kültürden almalarının anlamı yoktur. Dolayısıyla bu iddia temelden mahrumdur.

Benzer şekilde, "Benden sonra adam kayırmalara ve hoşunuza gitmeyecek başka uygulamalara şahit olacaksınız. Bunun üzerine insanlar; O zaman ne yapalım diye sordular? Rasûlüllah (s.a.v.) - Onlara haklarını verin, kendi hakkınızı Allah'tan isteyin."⁵² hadisinin İncil'deki "O da, Sezar'ın hakkını Sezar'a Tanrının hakkını Tanrıya verin, dedi"⁵³ âyetine dayandığı iddia edilmiştir.⁵⁴ Her şeyden önce

⁴⁷ Bkz. Goldziher Ignaz, *Muslim Studies*, (translated from the German by C. R. Barber and S. M. Stern) London, 1971, II, 346-347.

⁴⁸ *Matta*, 6, 1-4 ; s. 1198

⁴⁹ Buhârî, *Ezan*, 36; *Zekat*, 16; *Rikak*, 24; Müslim, *Zekat*, 91; Tirmizî, *Zühd*, 53; Nesâî, *Kudat*, 2; İmam Mâlik, *Şa'r*, 14.

⁵⁰ Bkz. Goldziher, *Age*, II, 348.

⁵¹ Bkz. Bakara, 2/274; Ra'd, 13/22; İbrahim, 14/31; Nahl, 16/75.

⁵² Buhârî, *Fiten*, 2; Tirmizî, *Fiten*, 25; Nesâî, *Kudat*, 4; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 384, 387, 433.

⁵³ *Luka*, 20, 25; s. 1319.

⁵⁴ Bkz. Goldziher, *Age*, II, 348.

Luka'daki ifadenin öncesine bakıldığında⁵⁵ onun bağlamı ile hadisin sebab-i vürüdu arasında benzerliğin olmadığı görülebilir.

Goldziher, Hıristiyan kaynaklarında yer alan “fakirlerin cennete girme zamanı” ile ilgili ayrıcalıkların da Hz. Peygamber’in hadislerinde devam ettiğini, Buhârî hadislerini⁵⁶ referans vererek açıklamaktadır.⁵⁷ Hadislerin Yahudi ve Hıristiyan kültüründen etkilendiği iddiası diğer oryantalist yazarlarda da vardır. İncil’de “bedenin birliği” başlığı altında yer alan “Beden bir olmakla birlikte birçok üyeden oluşur ve çok sayıdaki bu üyelerin hepsi tek bir beden oluşturur. Mesih de böyledir. İster Yahudi ister Grek, ister köle ister özgür olalım, hepimiz bir beden olmak üzere aynı Ruh’ta vaftiz edildik ve hepimizin aynı Ruh’tan içmesi sağlandı.”⁵⁸ Aynı konuyu açıklayan âyetler, “Öyle ki, bedende ayrılık olmasın, üyeler birbirini eşit biçimde gözet sin. Bir üye acı çekerse, bütün üyeler birlikte acı çeker; bir üye yüceltilirse, bütün üyeler birlikte sevinir.”⁵⁹ âyetlerinin Nu’mân b. Beşîr’in naklettiği, Hz. Peygamber’in, “Karşılıklı olarak bir birlerini sevmeye, şefkat ve merhamet göstermede bütün mü’minlerin tek bir beden gibi olduğunu görürsün. Bedenin bir organı hastalanırsa diğerleri ateşlenerek ve uykusuz kalarak onun yardımına koşarlar.”⁶⁰ hadisinin kaynağı olduğu, bunun gibi başka hadislerin de bulunduğu iddia edilmektedir.⁶¹

Birçokları sadece ifade benzerliklerinden hareketle ortaya atıldığı görülen bu iddiaların temelsiz olduğu ve kendi içerisinde ciddi anlamda tutarsızlıklar taşıdığı müşahede edilmektedir. Ayrıca insanları doğruya yönlendirmek isteyen ilâhî iradenin ortaya koyduğu değerler sistemindeki bütünlüğün, hiç nazarı dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır.

B-Önceki Kültürlerle Uyuşan Hadislerin Kaynağı

Birbirlerine yakın gibi gözükse de yukarıdaki görüş ile bunun arasında çok büyük bir fark vardır. Çünkü orada görüldüğü gibi, oryantalistlerin bir kısmı, Hz. Peygamber’e aidiyeti kesin olan hadislerin, hattâ bununla da yetinmeyerek âyetlerin kendi kültürlerinden alıntı olduğunu iddia etmektedirler. Önceki kültürlerle örtüşen hadisleri isrâiliyyât sayanlar ise, sadece bu

⁵⁵ Bkz. *Luka*, 20, 20-24, s. 1329

⁵⁶ Bkz. Buhârî, *Rikak*16, 50.

⁵⁷ Goldziher, *Age*, II, 348-349.

⁵⁸ I. *Korintüliler* 12, 12-13.; s. 1457-1458

⁵⁹ *Aynı yer*, 25-26., s. 1458.

⁶⁰ Buhârî, *Edeb*, 27; Müslim, *Birr*, 66, 67;

⁶¹ Bkz. Guillaume, Alfred, *The Tradition of İslam, An Introduction to the Study of the Hadith Literature*, Oxford, 1924; 132-148.

sözlerin Hz. Peygamber'e atfedilmesinin doğru olmadığını savunmaktadırlar. Yani hadis âlimlerinin isnâd incelemesi neticesinde "sahih" kabul ettikleri bazı hadislerin bile, metinlerinde bulunan isrâîli kültürle benzerliklerden hareketle bunların Yahudi kaynaklarından alınmış olabileceğini savunmaktadırlar. Bunu yaparken rivayetlerin İslâm'ın gayesine uymadığı görüşünü ön plana çıkardıkları görülmektedir. Yani metin tenkidinde koydukları ölçülerden birisi de budur. İslâm dîni bütünlük içerisinde değerlendirilerek, rivayetlerin gerçekten dînin aslına ve özüne uymadığının tespit edilmesi durumunda, bu yaklaşıma itiraz edilmesi söz konusu değildir. Ama ilk bakışta doğru bir yaklaşım gibi gözükse de bu görüşün önemli açmazlarından birisi, dinler arasındaki uyum noktalarını dikkate almaması; ikincisi de, İslâm'ın ruhuna uygunluk ölçüsü ve 'Kur'an'a arz konusunda subjektif değerlendirme ihtimalinin yüksek olmasıdır. Havva'nın yaratılması ile ilgili hadisler bunu örneklerindedir. Zira isrâîli bilgilerle benzerlikleri sebebiyle yoğun bir şekilde tartışma konusu olan rivâyetlerden biri de Havva'nın yaratılışı ile ilgili rivâyetlerdir. Semâvî bir dinin kitabı olan Tevrat'ın elde mevcut metninde Havva'nın yaratıldığı öz ile ilgili olarak şu cümleler yer almaktadır: "Rab Tanrı Âdem'e derin bir uyku verdi. Âdem uyurken Rab tanrı onun kaburga kemiklerinden birini alıp etle kapadı. Âdem'den aldığı kaburga kemiğinden bir kadın yaratarak onu Âdem'e getirdi. Âdem, 'İşte, bu benim kemiklerimden alınmış bir kemik. Etimden alınmış bir ettir.' dedi. ..."⁶²

Âdem'in yaratılışı başlığı altında görüleceği gibi hem Tevrat, hem de Kur'an, Âdem'in topraktan yaratıldığını, farklı yorumlamaya imkân bırakmayacak lafızlarla açıklamaktadırlar. Tevrat'ta, Havva'nın yaratılması hakkındaki beyanlar da gâyet açıktır. Havva'nın yaratılışı hakkında Kur'an'daki lafızlar, zorlama da olsa, farklı yorumlara imkan vermektedir. Aslında "Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretilen yayan Rabbinizden sakının. ..."⁶³ âyetindeki ifade, tereddütsüz olarak, Havva'nın Âdem'den yaratıldığı şeklinde yorumlanmaktadır.⁶⁴ İsrâîliyyât konusunda önemli çalışmalara imza atan Abdullah Aydemir, "Allah Kur'an'ı Kerim'de Havva'nın sadece Âdem'den yaratılmış olduğunu bildirir ve bunun ötesinde herhangi bir tafsilat vermez."⁶⁵ açıklaması ile, yukarıdaki

⁶² *Yaratılış*, 2, 21-23; s. 3-4

⁶³ *Nisa*, 4/1

⁶⁴ Bkz. Taberî, Ebû Cafer, Muhammed b. Cerîr, *Tefsîru't-Taberî*, (I-XXX), Beyrut, 1405, IV, 224, IX, 143, XXI, 31; Kurtubî, Ebû Abdullah *Tefsîru'l-Kurtubî*, (I-XX) Kahire 1372, V, 2, VII, 168; XVI, 8; Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 1274.

⁶⁵ Aydemir Abdullah, *İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler*, Ankara, 1996, s. 22.

yaklaşımı teyit etmektedir. Bu hususta kutsal kitaplardaki bilgiler arasında benzerlikler vardır. Şöyle ki, Havva'nın yaratılma hikmetini açıklayan âyetlerde Tevrat'ta, "Sonra, 'Âdem'in yalnız kalması iyi değil' dedi. 'Ona uygun bir yardımcı yaratacağım'."66 cümlelerinin ifade ettiği anlam, Kur'an'da, "Sizi bir tek candan yaratan, ondan da, yanında huzur bulsun diye eşini yaratan O'dur. ..."67 âyetiyle anlatılmaktadır. Ayrıca, her ikisinin cennetteki yaşantıları hakkında bilgi veren Tevrat ve Kur'an âyetleri arasında da kesişme noktalarının varlığı dikkati çekmektedir.68

Kur'an'da Havva'nın yaratılması ile ilgili olarak tafsilata girilmemiştir ama bazı hadislerde bir noktaya net bir şekilde vurgu yapılmaktadır. İsnadlarını vermek ve metinlerdeki farkları belirtmek suretiyle dikkati dağıtmadan konu ile ilgili ortak vurgunun ifade edildiği cümleyi kaydetmekle yetinelim. " ... Kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır. ... "69 Ravi tenkidi başta olmak üzere hadislerin sıhhati ile ilgili görüşlerin içtihadî olması sebebiyle, yukarıdaki hadislerin isnâd tenkidi ile ilgili olarak yaptığı çalışmanın sonucunda isnâdlarının sahih olduğu kanaatine varanlar da,70 bazı isnâdlarda problem olduğu düşüncesini beyan edenler de olmuştur.71 Ancak varlığı öne sürülen isnâd kusurlarının hadisleri isrâilyattan kabul edecek boyutlarda olmamasına rağmen

66 *Yaratılış*, 2, 18; 3.

67 *A'raf*, 7/189.

68 *Yaratılış*, 3, 3; 4, Karşılaştır *Bakara*, 2/35; *A'raf*, 7/19

69 Buhârî, *Enbiya*, 1; *Nikah* 80; Müslim, *Radâ*, 59-60; Dârimî, *Nikah*, 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 498, V, 8, 150-151; Humeydî, *el-Müsned*, II, 492-493; İbn Râhüye İshak b. İbrahim b. Mahled , *Müsnedü İshak b. Râhüye*, (Thk. Abdulgâfûr b. Abdulhak) (I-III), Medine, 1991, I, 250; İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, *el-Musannağ*, (Thk. Saïd el-Lahhâm), Beyrut, 1994, IV, 184-185; Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (Thk. Abdulgaffâr Süleyman el-Bündârî – Seyyid Kisrevî Hasan) Beyrut, 1411/1991, V, 361, 364; Ebû Ya'la, Ahmed b. Ali el-Mavsîlî, *Müsnedü Ebî Ya'la*, (Thk. Hüseyin Selim Esed) Beyrut, 1404/1984, XI, 85-86; Ebû Avâne, Yakub b. İshak el-İsferâyîni, *Müsnedü Ebî Avane*, (Thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşkî) Beyrut, 1997, III, 143; İbn Hibban, *Sahihu İbn Hibban*; IX, 478, 485; Taberânî, Süleyman b. Ahmed, *Mucemü'l-Evsat*, (Thk. Tarık b. İvazullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim) (I-X) Kahire, 1415; I, 48; IV, 198; VIII, 231; IX, 40; Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, (thk. Hamdi b. Abdulmecid) (I-II), Beyrut, 1984; I, 387; Hakim, *el-Müstedrek*, IV, 192; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdurrahman el-Isbahânî, *el-Müsned el-Müstahrec Alâ Sahih'i Müslim*, (I-IV), Beyrut, 1996; IV, 141-142; Beyhakî, *Sünenü'l- Beyhakî'l-Kübrâ*, VII,295; Beyhakî, *Şuabu'l-İman*, (I-VIII), Beyrut, 1410, VI, 476.

70 Bkz. Ağırman Cemal, *Kadının Yaratılışı, İlgili Rivayetler Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım*, İst. 2001; s.82-115

71 Bkz. Ateş, Ali Osman, *Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın*, İstanbul, 2000, s. 262, 266

rivâyetlerin tamamını isrâilyyât sayılması⁷² sadece hadisle Tevrat arasındaki benzerlik dikkate alınarak varılmış bir yargıya benzemektedir. Üzücü olan, tartışmanın Havva'nın yaratılış olayından çıkarılıp kadın fenomeni haline getirilmesidir. Şâyet meseleye aynı yaklaşımla bakılırsa, iki kutsal kitapta kainatın yaratılışı ile ilgili âyetler arasındaki uyum, Havva'nın yaratılışını anlatan Tevrat âyetleri ile yukarıdaki hadisler arasındaki uyuma çok benzemektedir. Bu durumda Kur'ân âyetlerinin Tevrat ile ilişkisini aynı ifadelerle açıklamak ne kadar gerçekçi olur? Objektif ve önyargısız düşünülduğünde bu hadislerin; "Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan ve ikisinden birçok erkekler ve kadınlar üretip yayan Rabbinizden sakının. ..." ⁷³"Sizi bir tek candan yaratan, ondan da yanında huzur bulsun diye eşini yaratan O'dur. ..." ⁷⁴ âyetleri ile çelişmediği anlaşılabilir. Çünkü bu âyetler dayanılarak Havvâ'nın Âdem'den yaratıldığı kabul edilmektedir. Rivâyetlerin bağlamı farklı olmakla birlikte vurgulanan ortak nokta, "Kadın kaburga kemiğinden yaratılmıştır" cümlesidir. Bu konudaki asıl problemin, bir şeyi önce kendi zihnimizde olumsuzlayıp sonra gerçekten kötü olduğu konusunda yeni fikirler üretmemizden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Çünkü, yaratılış hammaddesinin toprak olmasını olumlu bulurken, kemik olmasını kabul edilemez bulmak böyle bir düşüncenin sonucu gibi gözükmektedir. Yoksa "Âdem topraktan yaratıldı" cümlesi ile "Kadın kaburga kemiğinden yaratıldı" cümlesi arasında, bu kişileri muhatap kabul etme veya değer verme açısından, hiçbir ayrıcalık meydana getirmedeği, dini bilen herkesin malumudur. Burada görüldüğü gibi temel kaynaklarda yer alan hadisin sıhhati konusunda şüpheye mahal yok gibidir. ⁷⁵ Konuyla ilgili bilgi, geçmiş kültürlerde ve önceki dinlerde mevcut olsa da, Hz. Peygamber'in bu ifadeyi kullandığı anlaşılmaktadır. Şâyet problem varsa çözümün, hadisin Yahüdi kültüründen alınmasına bağlanması yerine, ⁷⁶ anlaşılma problemi çözülerek bulunması daha sağlıklı gözükmektedir. Bu haliyle hadisin, âyette yer alan açık bir ifadeye, başka sahih hadislerle, insanlık tarihi hakkında nakledilen bilgilere, akla, ispatlanmış

⁷² Tuksal, *Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, s. 73, 88-89; Ateş, *Kadın*, s. 282.

⁷³ *Nisa*, 4/1

⁷⁴ *A'raf*, 7/189.

⁷⁵ Bkz. Bigiyef, Musa Carullah, *Hatun*, (Neşr. Mehmet Görmez), Ankara, 1999, s. 117; hadisin isnâdlarının sıhhati hakkında değerlendirmeler için Bkz. Ağırman, *Age*, s. 109-115.

⁷⁶ Bkz. Es-Seyyid Salih Ebû Bekir, *el-Advâ'u'l-Kur'âniyye fi'ktis'abi'l-Ehâdisi'l-İsrâiliyye ve Tathiri'l-Buhârî minha*, yy, ty, s. 331; Topaloğlu Bekir, *İslam'da Kadın*, İst. 1983, s. 13; Tuksal, *Age*, s. 88-89.

bilimsel verilere ters düştüğü söylenemez. Sadece hadisin benzetme (teşbih) ifadesi kullanılan rivayetin⁷⁷ maksatlı ve yanlış yorumlanması sonucu ulaşılan olumsuzluk hadisin değil, bu yorumu yapan insan zihninin sorunudur. Bu hatalı yargıya destek aramak maksadıyla hadisle Tevrat'ta yer alan bilgi arasındaki benzerliği delil getirmek ise, öncekinden daha büyük ve ciddi problemlere kapı açabilir. İki dinin nasları arasındaki benzerlik, öncekinden alıntı kabul edilirse, Kur'an'daki birçok âyet hakkında da aynı şeyi düşünenleri haklı görmek gerekir!

C - İsrâilî Haberler Uydurma Hadisler Arasındadır Görüşü

Hadisler arasına isrâilî haberlerin karıştığı gerçeği kabul edilmektedir. Ama bunu tespitinin yolu, başka hiçbir gerekçeye dayanmadan sadece benzerlikleri kullanmak değildir. Bu bağlamda bir de hadisin önceki din ve kültürlerle ilişkisinin ortaya konulması fikri, ilk bakışta doğru ve kabul edilebilir gözükmektedir. Ama bu yaklaşımın arka planı ve götürüleri üzerinde de uzun uzun düşünmek gerekir. Çünkü Kur'an'a, sahih sünnete ve akla uygunluk; hadis hanesine artı puan olarak yazılıp sahihliğini ve güvenilirliğini ispatlamak için kullanılırken, önceki dinler ve kültürlerle uyumu eksi hanesine kaydedilerek uydurma hadis tarafına yaklaştıran gösterge gibi algılanmaktadır. Kaldı ki yukarıda sayılan temel kaynaklara arz meselesinde de çözülmesi gereken birçok problem, dikkat edilmesi icap eden bazı önemli noktalar vardır. Bu makalede mevzu hadis meselesinin târihi ve metodolojik ayrıntılarına⁷⁸ girmeyi düşünmüyoruz. İlgili kaynaklarda yer yer geniş bir şekilde açıklandığı gibi⁷⁹ hadis uydurma faaliyetinde bazı yöntemler uygulanmıştır. Örneğin hadis uyduran kişi o an ihtiyacını giderecek şeyi temin edecek kendisine ait bir ifadeyi Hz. Peygamber'e isnâd ederek nakledebildiği; farklı amaçlar gözeterek başkalarına ait bazı sözleri de bu kategoride zikretmiş olabilmektedir. Bir hadisin uydurma sayılmasına, onun muhtevâ özelliğine veya edebî güzelliğine bakılarak karar verilmemektedir. Tanımından da anlaşıldığı gibi mevzû hadis; "Söylemediği sözün, yapmadığı fiilin veya onaylamadığı bir olayın Hz. Muhammed'e nispet edilmesidir."⁸⁰

⁷⁷ Teşbih içeren hadisler için bkz. Buhâri, *Nikah*, 79; Müslim, *Radâ'*, 65; Tirmizî, *Talak*, 12; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*. II, 449; VI, 279; V, 164; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannaf*, IV, 185; Dârimi, *Nikah*, 35

⁷⁸ Konuyla ilgili bilgi için bkz. Kandemir, Yaşar, *Mevzu Hadisler, Menşei Tanıma Yolları Tenkidi*, Ankara, 1975, s. 23-61;

⁷⁹ Cihan Sadık, *Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo Politik Olaylarla İlgisi*, Samsun, 1997, s. 11.

⁸⁰ el-Hatib, Muhammed Accâc, *Usûlü'l-Hadîs, Ulûmuhû ve Mustalahuhû*, Beyrut, 1409/1989, s. 415.; Tanımın Benzeri Kâsımî tarafından da yapılmaktadır.

O'na ait olmayan söz, ister O'nun en yakın arkadaşlarından birine, isterse daha önce yaşamış bir kişiye ait olsun, ıstılâhtaki ifadesiyle “uydurmadır”.⁸¹ Hadis uydurma faaliyetleri irdelendiğinde mevzu hadislere malzeme veren kaynaklar arasında sahabe sözleri, tâbiî içtihadları, mitolojik bilgiler, isrâîli haberler, Arap darb-ı meselleri, bilge kişilerin sözleri veya hadisi uyduran kişinin kendi ifadeleri⁸² yer alabilmektedir.

Bu durumda gerçeğe uygun ola yaklaşım, isrâîli haberlerin, hadis âlimlerinin uydurma diye niteledikleri rivâyetlerde aranmasıdır. Örneğin İncil'de geçen, “Kutsal olanı köpeklere vermeyin. İncilerinizi domuzların önüne atmayın. Yoksa bunları ayaklarıyla çiğnedikten sonra dönüp sizi parçalayabilirler”⁸³ ifadelerinin benzeri, farklı lafızlarla hadis kaynaklarında yer almıştır: İbn Mace, “İlim talebi her müslüman'a farzdır. İlim ehil olmayanlara bırakan kimse domuzun boynuna cevher, altın ve inciden gerdanlık takan kimse gibidir.”⁸⁴ sözlerini Enes b. Malik isnâdıyla Hz. Peygamber'e dayandırır. İsnâdı zayıf olan bu rivâyette⁸⁵ yer alan bazı ifadelerin “İnciyi köpeklerin ağzına atmayın”⁸⁶ veya “İnciyi domuzların boynuna takmayın”⁸⁷ şeklindeki rivâyetleri aslında

Bkz. Kâsımî, Muhammed Cemaleddin, *Kavâdü't-Tahdîs min Fünûni Mustalah'l-Hadîs*, Beyrut, 1407/1987, s.155

⁸¹ Bkz. İbn Arrâk, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *Tenzihü's-Şerîati'l-Merfûa ani'l-Ehâdisi's-Şeniati'l-Mevzûa*, Beyrut, 1401/1981, I, 5

⁸² Bkz. İtr, Nureddin, *Menhecû'n-Nakd Inde'l-Muhaddisîn*, Beyrut, 1401/1981, s. 301; Kandemir, Yaşar, *Mevzu Hadisler*, s. 172-176; Başaran Selman-Sönmez M. Ali, *Hadis Usûlü ve Tarihi*, s.159

⁸³ *Matta*, 6, 6; 1200.

⁸⁴ İbn Mâce, *Mukaddime*, 17.; el-Cürçânî, Ebu'l-Kasım Hazma b. Yusuf, *Tarih'i Cürçân*, (Thk. Muhammed Abdulmuîd Han), Beyrut, 1981, s. 316; el-Mizzî Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Ez-Zekî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, (Thk. Beşşâr Avâd Mârûf), (I-XXXV) Beyrut, 1980, XXIV, 126; Birinci cümleden sonrasının hadisten olduğu sabit değildir. Bkz. El-Kinânî, Ahmed b. Ebî Bekir b. İsmail, *Musbâhu'z-Zücâce*, (I-IV), Beyrut, 1403, I, 30;

⁸⁵ Hadis hakkında geniş açıklama için Bkz. İbn Arrâk, *Tenzihü's-Şerîa*, II, 262; el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfü'l-Hafa ve Müzîlü'l-İlbâs ammâ's-Tehara mine'l-Ehâdis ale'l-sineti'n-Nâs*, Beyrut, 1351-52, II, 43-45

⁸⁶ İbn Adıyy, Ebû Ahmed el-Cürçânî, *el-Kâmil fi'd-Duafâi'r-Ricâl*, (thk.Süheyl Zekkâr-Yahya Muhtar Gazzâvî,) Beyrut, 1988; VII, 224; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman, *Kitâbu'l-Mevzûât*, Beyrut, 1983; I, 232; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir, *el-Leâliü'l-Masnû'a*, I, 208.

⁸⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed, *Târihu Bağdad*, Beyrut, ty. IX, 350; İbn Arrâk, *Tenzihü's-Şerî'a*, I, 262; Bu ifade el-Ameş'in sözü olarak nakledilmektedir. Bkz. İbnü'l-Ca'd, Ali b. Ca'd el-Cevherî, *Müsnedü İbnü'l-Ca'd*, Beyrut, 1990, 129; el-İclî, Ahmed b. Abdillâh, *Marifetü's-Sikât*, (I-II), Beyrut, 1985, I, 432; ayrıca Enes b. Malik'ten mevkuf olarak

mevzuat kitaplarına girmiştir. Matta İncilinde yer alan “Benim yüzümden insanlar size sövüp zulmettikleri, yalan yere size karşı her türlü kötü sözü söyledikleri zaman ne mutlu size! Sevinin, sevinçle coşun! Çünkü göklerdeki ödülünüz büyüktür. Sizden önce yaşayan peygamberlere de böyle zulmettiler. Yeryüzünün tuzu sizsiniz. Ama tuz tadını yitirirse, bir daha ona nasıl tuz tadı verilebilir? Artık dışarı atılıp ayak altında çiğnenmekten başka işe yaramaz”⁸⁸ âyetlerinde yer alan tuz benzetmesi hadis kaynaklarında sahabenin dilinden “Rasûlullah (s.a.v.) bize şöyle derdi: Sizlerin, insanlar arasında, yemeğin içerisindeki tuz gibi olacağı gün yakındır. Tuzsuz yemeğin tadı olmaz.”⁸⁹ Yine aynı bölümde yer alan, “Dünyanın ışığı sizsiniz. Tepeye kurulan kent gizlenemez. ...”⁹⁰ ifadelerinin de, “Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uysanız sizi hidâyete ulaştırır.”⁹¹ hadis ile uyumu bu cümleden sayılabilir.

Kutsal kitapta Süleyman’ın özdeyişleri bölümünde yer alan “Rab korkusudur bilgeliğin temeli. Akıl kutsal olanı tanımaktır”⁹² ifadesinin aynısı “Hikmetin başı Allah korkusudur.” şeklinde hadis olarak nakledilmektedir.⁹³ Sihhati konusunda kuşku bulunan ifadenin Zebur’da yer aldığına dair bilgilere de yer verilmektedir.⁹⁴

Zayıf yada uydurma hadislerin tespiti için yapılan çalışmalar dikkate alındığında, âlimlerin prensiplerini koyup geliştirdikleri

nakledilmektedir. Bkz. Deylemî, Ebu Şucâ’ Şiruveyh b. Şehredâr., *el-Firdevs bi Mesûri’l-Hutâb*, (I-V), Beyrut, 1986, IV, 381.

⁸⁸ *Matta*, 5, 11-13; 1196.

⁸⁹ Lafız Heysemî’den alınmıştır.; Heysemî, Ali b. Ebi Bekir, *Mecmau’z-Zevâid ve Menbau’l-Fevâid*, Beyrut, 1967, X, 18; Hadisin senedinin Zayıf olduğuna işaret edilmektedir. Bkz. El-Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II, 197.; Ayrıca bkz. Sehâvî, Muhammed b. Abdîrahman, *el-Makâsıdu’l-Hasene fî Beyâni Kesîrin mine’l-Ehâdisi’l-Müştehire ale’l-Elsine*, (thk. Ebû’l-Fadl Abdullah Muhammed es-Siddîk, Beyrut 1986, s. 374.

⁹⁰ *Matta*, 5, 14; 1196

⁹¹ İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh, *et-Temhîd*, (I-XXIV) Mağrib, 1387, IV, 263; Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *Mizanu’l-İtidal bi Nakdi’l-Rical*, (I-VIII), Beyrut, 1995; II, 142; VIII, 73; İbnü’l-Mülakkın, Ömer b. Ali, *Hulâsâtu’l-Bedri’l-Münîr*, (I-II) Riyad, 1410, II, 431; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânu’l-Mizan*, (I-VII) Beyrut, 1986, II, 137; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Telhisu’l-Habîr*, Medine, 1964, (I-IV), IV, 190; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu’l-Bârî*, (Thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî-Muhibbiddîn el-Hatîb), (I-XIII) Beyrut, 1379, IV, 57; Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I, 132.; Mubârekfûrî, *Tuhfe*, X, 155;

⁹² *Süleyman’ın Özdeyişleri*, 9, 10; 794.

⁹³ el-Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed, *Münedü’s-Şihâb*, (I-II) Beyrut, 1986, I, 100; Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed, *Şuabu’l-İman*, (thk. Muhammed Saîd Za’lul), Beyrut, 1990; I, 470; ed-Deylemî, *el-Firdevs* II, 397;

⁹⁴ Bkz. Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I, 421.

netice alınabilen bir kontrol mekanizmasının varlığı görülmektedir. Şüphesiz sistemin ihtiyaca tam olarak cevap vermediği durumlar olabilmektedir. Ancak buradaki aksamaları gidermek için geçmiş kültürlerle başvurmayı prensip olarak belirlemenin çözüm olabilme ihtimalleri sınırlı gibi gözükmemektedir. Çünkü hadisteki yanlışları belirlemek için ölçü alınan verinin sıhhatini öncelikle tespit etmek mecburiyeti doğmaktadır. Şâyet İslam önceki din veya kültürlerdeki yanlışları aynen devam ettirmişse o zaman gerçekten etkileşimin varlığı iddia edilebilir. Yanlışları düzeltmesi durumunda etkileşimden söz edilemeyeceği gibi, doğruyu devam ettirmek konusundaki uygulamalar da öncekinin taklidi olarak görülemez. Çünkü peygamberler, yapacakları görevle ilgili bilgileri vahiy yoluyla Allah'tan almışlardır.

III-Semâvî Dinler Ortak Bilgiler Ve Değerler İçerir Görüşü

Peygamberlerin görev alanlarıyla ilgili bilgi kaynakları kendilerine vahiy yoluyla ulaşan ilâhî mesajlardır. Aynı kaynaktan gelen bu bilgiler, zaman ve şartlar gereği farklı konuları işlese de, özünde ortak değerleri taşımak durumundadır. Özellikle haber niteliğindeki ilâhî mesajlar arasında çelişkinin bulunmaması gerekir. Semâvî dinler arasındaki bağın en açık ve veciz bir şekilde bulunabileceği kaynaklar, dinlerin kutsal kitaplarıdır. Semâvî dinlerin kutsal kitaplarında; oluşumundan başlamak üzere içinde yaşanılan evren; insanın yaratılış özellikleri, inanç dünyası, yaratıcıya ve evrendeki bütün varlıklara karşı sorumlulukları ile ilgili bilgiler bulmak mümkündür. Mensuplarının ilâhî kaynaktan geldiğine inandıkları bu bilgilerin insanlar üzerindeki etkileri, kayıtsız kalınamayacak kadar güçlüdür.

İslâm öncesi dinlerin kutsal kitaplarındaki bilgilerin sahilliği bu yazının konusu değildir. Ancak bunların hadislerle uyumu, sünnetin kaynağı üzerine çalışanların farklı değerlendirmeler yapmalarına sebep olmaktadır. Çıkarmak istedikleri sonuç farklı da olsa, etkileşimi kabul edenlere göre önceki dinlerde yer alan bilgiler, sonrakiler tarafından kullanılmıştır. Ayrılık noktası ise şudur: Ehl-i Kitap; kendi kutsal kitaplarının temel kaynak olduğunu ve Hz. Muhammed'in ondan yararlandığını iddia etmektedirler. Halbuki son dinin müntesipleri, özellikle hadislerle önceki dinlerin temel kaynakları arasındaki uyumu, hadislerin uydurma olduklarını ispatta kullanmaktadırlar. Bu görüşleri değerlendirirken iki noktanın unutulmaması önemli gibi gözükmemektedir: Birincisi, her ne kadar aslına uygunluğu tartışılırsa da önceki kitapların içerisindeki bilgilerin tamamen muharref olmayabileceği; ikincisi de, semâvî dinlerin kaynağının aynı oluşudur. Öncelikle semâvî dinler arasında ortak bilgiler, kutsal kitapları esas alarak yapılacak kısa bir karşılaştırma ile anlaşılır hale gelebilir.

A- Geçmişe Ait Bilgilerde Kesişme Noktaları

Kur'an'da pek çok ayet ilk insan Âdem'e kadar hem insanlardan, hem de onlara gönderilen bazı peygamberlerden bahsetmektedir. Diğer semâvî kitaplarda da benzer şekilde geçmişe ait bilgilere yer verildiği görülmektedir. İlâhî kitaplardaki bilgilerin uyum yada ayrılık noktaları, sahih hadislerle önceki semâvî kitapların ilgisi konusunda değerlendirme yapma imkanı verebilir. Bunlardan sadece üç örnek üzerindeki uyum noktalarına işaret edelim.

1- Evren'in Yaratılışı

Tevrat'ta yaratılış konusu; “Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı. Yer boştu, yeryüzü şekilleri yoktu; engin karanlıklarla kaplıydı. Tanrı'nın ruhu suların üzerinde dalgalanıyordu.”⁹⁵ ifadeleriyle başlamaktadır. Devamında güneş sistemi içerisinde yer alan ay, güneş, yıldızlar, bitkiler vs.'nin yaratılışı anlatılmakta ve her birinin sonunda “Akşam oldu, sabah oldu 1. 2. 5. ... inci gün oldu”⁹⁶ ifadesi altıncı güne kadar sürmektedir. Altı günlük bu işlem Kur'an'da; “Gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri altı günde yaratan; sonra arş'a istivâ eden Allah'tır. O'ndan başka ne bir dost, ne bir şefaatiniz vardır. Artık düşünüp öğüt almaz mısınız?”⁹⁷ âyetiyle anlatılmaktadır. Kur'an'da, “Yer, gök ve içerisindeki varlıkları altı günde yarattı.” cümlesiyle yaratılışı anlatan ve her birinde de yaratılışın hikmetine ve sistemin öğelerine ait farklı bilgiler içeren yedi âyet bulunmaktadır.⁹⁸ Bu çerçevede, Tevrat'ta açıklanan bilgilerle genel anlamda uyumlu gözükmektedir. Nitekim, “Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşa istiva eden; geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ay ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allah'tır. ...”⁹⁹ ve “O, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra arşın üzerine istiva edendir. Yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı bilir”¹⁰⁰ âyetlerinde Allah'ın, yarattıktan sonra da sistemi yönettiğinin işaretleri vardır.

Tevrat'ta yaratılış kısmının ikinci bölümü şöyle devam etmektedir: “Gök ve yer bütün öğeleriyle tamamlandı. Yedinci güne

⁹⁵ *Yaratılış*, 1, 1-2; s. 2

⁹⁶ *Yaratılış*, 1. bölüm, 1-31. inci ayetler.

⁹⁷ *Secde*, 32/4.

⁹⁸ Bkz. *A'raf*, 7/54; *Yünus*, 10/3; *-Hüd*, 11/7.; *Furkan*, 25/59.; *Secde*, 32/4.; *Kaf*, 50/38; *Vâkıa*, 57/4.

⁹⁹ *A'raf*, 7/54.

¹⁰⁰ *Vâkıa*, 57/4.

gelindiğinde Tanrı yapmakta olduğu işi bitirdi. Yaptığı işten o gün dinlendi. Yedinci günü kutsadı. Onu kutsal bir gün olarak benimsedi. Çünkü Tanrı o gün yaptığı, yarattığı bütün işi bitirip dinlendi.”¹⁰¹ Aynı olay Kur’ân’da; “Gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri altı günde yaratan; sonra arş’a istivâ eden Rahmândır. Bunu bir bilene sor”¹⁰² ve “Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeti altı günde yaratan, sonra da işleri yerli yerince idare ederek arş’a istiva eden Allah’tır. ...”¹⁰³ âyetleri ile ifade edilmektedir. Tevrat’ta yer alan “altı günde yaratma” Kur’ân’ın ilgili bütün âyetlerinde de işlenmekte ancak “yedinci günde yorulduğu için istirahat çekildi” tahrifatına ve yanlışlığına “Andolsun biz, gökleri, yeri ve ikisi arasındakileri altı günde yarattık. Bize hiçbir yorgunluk çökmedi.”¹⁰⁴ âyetiyle cevap verilmektedir.¹⁰⁵ Buradaki ayrılık noktasına önceki semâvî kaynaklardaki bilgilerin doğruları ve yanlışları açısından dikkat etmek gerekir. Bu durumda, Tevrat’ın daha önce indirilmiş bir kitap olduğundan hareketle, Kur’ân’daki bu âyetlerin bilgi kaynağının isrâîlî kültürle bağlantısının kurulması gerçeğe uygun olmadığı açıkça gözükmemektedir.

Bu olayın bir de Hz. Peygamber tarafından anlatılışına bakalım. Rivâyetin ilgili bölümü şöyledir: Hz. Peygamber, “Ezelde Allah vardı O’ndan başka hiçbir şey yoktu. O’nun arşı su üzerinde idi. Sonra Allah levh’te kâinatın tamamını takdir ve tespit etti. Gökleri ve yeri yoktan yarattı. ...”¹⁰⁶ buyurmaktadır. Hadisin muhtevasına benzer ifade Tevrat’ta “... Tanrı’nın ruhu suların üzerinde dalgalanıyordu”¹⁰⁷ şeklinde geçmektedir. Kur’ân’da ise; “O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı hususunda sizi imtihan etmek için, Arş’ı su üzerinde iken, gökleri ve yeri altı günde yaratandır ...”¹⁰⁸ âyetinde ifadesini bulmaktadır. Olayı açıkça ortaya koyan bu ayet karşısında Hz. peygamber’in hadisinin isrâîlî bilgiye dayandığı iddiasını, sadece Kur’ân’ın da önceki semâvî dinlere dayanılarak yazıldığını öne sürenler savunabilirler. Benzerliklerden hareketle kaynak belirleme anlayışının benimsenmesi durumunda, kâinatın yaratılışı ile ilgili âyetler olmasaydı hadis muhtemelen isrâîlî

¹⁰¹ *Yaratılış*, 2. Bölüm, ayetler, 1-3.

¹⁰² *Furkan*, 25/59.

¹⁰³ *Yûnus*, 10/3

¹⁰⁴ *Kaf*, 50/38.

¹⁰⁵ Konuyla ilgili Yahudilerin yaklaşımı için bkz. Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, s.82.

¹⁰⁶ Buhârî *Bed’ü’l-Halk*, 1; *Meğâzî* 67; *Tevhid*, 22; Tirmizî, *Menakıb*, 74; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 431-432

¹⁰⁷ *Yaratılış*, 1, 1-2; s. 2

¹⁰⁸ *Hûd*, 11/7.

kültürün etkisiyle söylenmiş bir uydurma olarak değerlendirilebilecekti. Böylece birçok sahih hadis devre dışı bırakılacaktı. Halbuki yukarıdaki hadise dayanılarak yapılan yorum ve açıklamalar¹⁰⁹ ilgili rivâyetlerin sahihliği üzerine kuruludur. Hz. Peygamber'in, yaratılışı konu alan ve Kur'an âyetleri ile uyumlu başka hadisleri de vardır.¹¹⁰

2- Âdem'in Yaratılışı

Âdem'in yaratılışı Tevrat'ta şu ifadelerle anlatılmaktadır: "Rab Tanrı Âdem'i topraktan yarattı ve burnuna yaşam soluğunu üfledi. Böylece Âdem yaşayan varlık oldu."¹¹¹ Âdem'in yaratıldığı madde hakkındaki bu bilgi Kur'an'da aynen yer almaktadır. "Allah nezdinde İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona 'Ol!' dedi ve oluverdi."¹¹² âyetinde kullanılan "toprak" ifadesi bunu gösterir. Kur'an'da Âdem'in yaratılmasını konu alan başka âyetler de yer almakta ve sanki yaratılış evrelerine işaret edilmektedir.¹¹³ İslâm inancına göre de Hz. Âdem ilk insandır ve bu vasfı sebebiyle "ebu'l-beşer," (insanlığın atası) künyesiyle anılır. Kur'an'da onun cennete girişi, oradan indirilişi, şeytanla arasında geçen olaylardan bahsedilir.¹¹⁴ Ancak Hz. Âdem'in yaratılış özellikleri ve fizikî yapısına pek değinilmez.

Hz. Âdem'in özünün toprak olduğu semâvî kitapların temas ettiği ortak bilgidir. "Hepiniz Âdem'densiniz, Âdem ise topraktır."¹¹⁵ hadisi de aynı şeyi teyit etmektedir. Dikkat edilirse Âdem hakkında tartışmaların yoğunlaştığı nokta yaratılış hammaddesinin ne olduğu değil, bazı fiziksel özellikleri ile cennette ve dünyada yaşadıkları hakkındaki ayrıntılardadır. Büyük bir kısmı çok da önemli olmayan bu bilgilere "hadis" denilince, hadislerin sahihlik problemi gündeme gelmektedir. Çünkü Âdem hakkında bilinmesi sonucu değiştirmeyecek olan rivâyetlerin sıhhat

¹⁰⁹ Beyhakî, *Kitabu'l-Esm'a ve's-Sifat*, Beyrut, 1985;II, 115-116; Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XV, 109.; Ayrıca Bkz. Yücedoğru, Tevfik, *İslâm İtikadında Yaratılış*, Bursa 1994; .s. 30-31;

¹¹⁰ Bkz. İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim, *Mecmû'u Fetâvâ*, (I-XXXVII), Medine, 1416/1995; XVIII, 210-243; Yıldırım Suat, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, İst. 1998, s.208-209.

¹¹¹ *Yaratılış*, 2, 7; s. 3.

¹¹² *Âl-i İmran*, 3/59.

¹¹³ Bkz. *Âl-i İmrân* 3/59;. *A'râf* 7/12;; *Hicr* 15/26.; *İsrâ* 17/61; *Mü'minûn* 23/12.; *Saffât* 37/11.; *Sâd* 38/76 vb.

¹¹⁴ Bu konuda meselâ bkz.: *Bakara* 2/31, 33-35, 37; *Âl-i İmrân* 3/33; *Mâide* 5/27...vb.

¹¹⁵ Ebü Dâvud, *Edeb*, 111; Tirmizî, *Tefsir Sure* 49/5; *Menakıb*, 73; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 361

durumunun tespiti, hadislerin güvenilirliğinin ispatı açısından, konunun kendisinden daha önemlidir. Hadis âlimlerinin ön şart kabul ettiği bazı ölçülere uymayan pek çok rivâyet tereddütsüz reddedilebilmektedir. Ancak, geçerli kabul edilen sahihlik ölçülerine uyan bazı hadisler hakkında, hangi sonucu doğuracağı hesaplanmayan metotlarla şüphe meydana getirmek ulaşılmaması hedeflenen doğru sonucu vermeyebilir.

3- Hz. Nuh'un Ömrü

Hz. Nuh'un yaşı ile ilgili olarak Tevrat'ta şu bilgiler yer almaktadır: "Yeryüzünde tufan koptuğunda Nuh altı yüz yaşındaydı."¹¹⁶ "Nuh tufandan sonra üç yüz elli yıl daha yaşadı. Toplam dokuz yüz elli yıl yaşadıktan sonra öldü."¹¹⁷ Tevrat'ta yer alan bu ifadeler ile Kur'an'daki "Andolsun ki biz, Nuh'u kendi kavmine gönderdik de o bin yıldan elli yıl eksik bir süre onları arasında kaldı. Sonunda onlar zulümlerini sürdürürken tufan kendilerini yakalayiverdi."¹¹⁸ Âyetinde Hz. Nuh'un ömrü ile ilgili verilen bilgi aynıdır. Hz. Nuh'un hayatı hakkında Tevrat'ta yer alan bazı ayrıntılar Kur'an'da zikredilmemektedir. Ancak bazı bilgilerin uyumu noktasında verilen örnekler mesele hakkında fikir yürütmek için yeterli gözükmemektedir.

İsnâdı sağlam bazı hadislerle önceki semâvî kitaplar arasında bilgi uyuşması durumunda, hadisleri, sadece bu gerekçe ile reddetmeden önce bilginin doğruluğunun başka kanallardan da araştırılması gerektiğine işaret etmesi açısından bu âyetler dikkate alınmalıdır. Geçmişe ait bilgiler içerisinde özellikle Kısasu'l-Enbiya niteliğindeki haberler arasında önemli ölçüde isrâîli haberlerin varlığı kabul edilmek durumundadır.¹¹⁹ Ama bu, peygamberlerle ilgili bütün haberlerin asılsız ve isrâîli olduğu anlamına gelmez. İnananların penceresinden bakıldığında Kur'an âyetlerinin bir çoğu peygamberleri konu almaktadır. Kur'an'ın bildirdiği her konuda Hz. Peygamber'in de bir şeyler söylemesi, zorunlu olmamakla birlikte, mümkündür. Nitekim tarihçiler arasında olayı bu çerçevede tutanlar da vardır.¹²⁰

Hadis kitaplarında yer alan, özellikle yaratılış konularındaki bilgilerin tamamen Yahudi kaynaklarından alındığı şeklindeki iddia;

¹¹⁶ *Yaratılış*, 7,6 s. 8.

¹¹⁷ *Yaratılış*, 9, 26-29.

¹¹⁸ *Ankebût*, 29/14.

¹¹⁹ Bkz. Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, *el-İsrâîliyyât ve'l-Mevzûât fî Kütübi't-Tefsîr*, s. 178.

¹²⁰ Bkz. İbn Kesîr, Ebû'l-Fida, İsmail, *Kısâsu'l-Enbiya*, (thk. Mustafa Abdulvahit) Mekke, 1408 I, 13-14.

“Kur’ân önceki semâvî dinlerin kutsal kitaplarından uyarlanarak yazılmıştır” tezini savunan kişilerin düşüncesiyle aynı sonucu doğurabilir. Kendisine Kur’ân gibi mücize bir kitap inen peygamberin ilâhî vahiy alan ümmî bir insan¹²¹ olduğunda şüphe yoktur. Kendisine indirilen Kur’ân âyetlerini aynı zamanda açıklama yükümlülüğü de taşıdığına göre Kur’ân’ın ihtiva ettiği her konuda açıklama yapabilir, hattâ bu onun görevleri arasındadır. Kur’ân, hem kâinatın hem de içerisinde bulunan canlıların, özellikle de insanın yaratılışı hakkında pek çok âyeti ihtiva etmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in, ilgili âyetleri açıklamak üzere yaratılış konusunu anlattığını düşünmek gerçeğe daha uygundur. Hadislerin, sırf konu benzerliğini dikkate alarak Tevrat ile irtibat kurmak yerine, âyetleri açıklayıcı bilgiler verdiğini düşünmek daha mantıklı olsa gerekir. Hz. Peygamber’in önceki toplumlara ait tavrını belirleyen de yine Kur’ân âyetleri iken;¹²² sünneti, geçmiş din ve kültürlerle benzerliğine bakarak reddetmeye, son kutsal kitap olan Kur’ân ile uyumuna bakarak kabul etmekten öncelik verdiren sebep ne olabilir! Bu bağlamda; “Yaratılış, kâinatın sırları, kıyâmet ahvali, cennet ve cehennemle ilgili rivâyetler içine sızmış olabilecek isrâilî ve mesihî haberler, Yahudi ve Hristiyan kaynakları incelenerek tespit edilmeli, bunlardan Kur’ân’a uymayanlar ayıklanmalıdır”¹²³ teklifi olumlu bir yaklaşımdır.

B- Ubûdiyyet ve Sosyal Hayata Yönelik Emir ve Tavsiyeler

Bozulmamış veya kasten yanlış yorumlanmamış orijinal haliyle bütün semavî dinlerin hedefleri insanların mutluluğunu sağlamaktır. Semâvî dinler, dünya barışını sağlamak ve mazlumların haklarını korumak gayesiyle; sadece kötülük yapanları, konulmuş kurallara göre cezalandırmakla birlikte, hiçbir insanın bedenine veya kişiliğine zarar verecek herhangi bir ceza uygulamasına izin vermemiştir.¹²⁴ Bütün peygamberler, insanlara, kendi aralarındaki temel haklara riâyet ederek, huzurlu yaşamalarının kurallarını öğretmeye öncelik vermişlerdir. Bu gerçeği göz önünde bulundurarak dinlerin özünde bulunan benzerlikleri birbirlerinden alıntı şeklinde değerlendirmek yanıltıcı olur. Bu makale çerçevesinde her biri yeterince

¹²¹ Bkz. *A’raf*, 7/157 -158; Hz. Peygamber’in ümmiliği hakkında görüş ve tartışmalar için bkz. Önkâl Ahmet, “*Hz. Peygamber’in Ümmiliği*” SÜİFD, Sayı, 2, s. 249-260, Konya 1986, Karacabey, Salih, *Hz. Peygamber’de Nebevî ve Beşeri Bilgi*, İstanbul, 2002, 72-75.

¹²² Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur’an*, (Çev. Alpaslan Açıkgenç) Ankara, 1996, s. 262.

¹²³ Ünal İsmail Hakkı, “*Seçmecî ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber’i (S.A.V.) Anlamak*” İslamiyat, Ankara, 1997; X, 42-58 s. 55

¹²⁴ Bkz. *Levililer*, 24, 17, s. 153 Krş, *Maide*, 5/45 ve *Bakara*, 2/ 178.

açıklamayacak kadar geniş kapsamlı olan iman, ibadet ve sosyal hayatın kurallarına yönelik ortak değerlere kısa kısa değinmekle yetinmek durumundayız.¹²⁵

Peygamberlerin, gönderildikleri zaman ve toplum farklı olduğu için, öncelikleri değişik olsa da hepsinin gayesi, dünya yüzünde tevhid itikâdının¹²⁶ yerleşmesini temin etmektir.¹²⁷ Bütün insanlar, kendilerine verilen seçme hürriyetini bilinçli kullanabilmeleri için hayatta karşılaşacakları her şeyin olumlu veya olumsuz sonuçları hakkında Allah tarafından bilgilendirilmişlerdir. “Müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberler gönderdik ki insanların peygamberlerden sonra Allah’a karşı bahaneleri olmasın! Allah izzet ve hikmet sahibidir.”¹²⁸ Âyeti bunu açıklamaktadır. İstisnâsız bütün insanlık için geçerli olan bu bilgilendirmenin, âhirette insanların mazeret öne sürmelerine imkan bırakmamaya yönelik olduğu başka ayetlerde de vurgulanmaktadır.¹²⁹ Bu âyetlerden de anlaşılacağı gibi nübüvvet müessesesi bir bütündür. Allah, tüm peygamberleri aynı gayeyi gerçekleştirmek için göndermiştir.¹³⁰ Onların her biri de; “De ki: Buna karşılık, sizden, Rabbinde doğru bir yol tutmayı dileyen kimseler (olmanız) dışında herhangi bir ücret istemiyorum.”¹³¹ yaklaşımını benimseyerek¹³² hasbî olarak çalışan, Allah’ın verdiği emirleri yerine getirirken büyük sıkıntılara ve eziyetlere maruz kalmalarına rağmen, görevlerini tamamlamakta kararlı insanlardır. Yukarıdaki âyetlerin ışığında her kavme bir peygamber gönderilmesindeki hikmet; insanların, kendilerince haklı olduklarını iddia edebilecekleri bir gerekçenin arkasına sığınmalarını önlemek şeklinde izah edilebilir.¹³³ Bunun dışında, Allah’ın insanlara rahmetinin bir eseri olarak da düşünülebilir.¹³⁴ Sonuçta insanlık, hiçbir dönemde nübüvvet kültüründen mahrum kalmamıştır. Bu

¹²⁵ Her ne kadar konusu câhiliye adetlerinden İslâm’da uygulamada bırakılanlar olsa da, üç semâvî din arasındaki benzerliklere de işaret etmesi bakımından Ali Osman Ateş’in çalışmasından istifade edilebilir. Bkz. Ateş Ali Osman, *İslâm’a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri*, İstanbul 1996.

¹²⁶ *Nahl*, 16/36.; *Şuarâ*, 26/208-209.

¹²⁷ M. Reşid Rıza, *Muhammedî Vahiy*, (çev. Salih Özer) Ankara 1991, s. 199.

¹²⁸ *Nisa*, 4/165.

¹²⁹ Bkz. *Tâhâ*, 20/134

¹³⁰ Bkz. *Nahl*, 16/120-123.

¹³¹ *Furkân* 25/57.

¹³² *En’am*, 6/90; *Şuarâ*, 26/109, 127, 145,164,180,

¹³³ Bkz. Yazır, *Hamdi, Hak Dini Kur’an Dili*, III, 1531

¹³⁴ Sâbüni, Nureddin Ahmed b. Mahmud, Mâtüridiyye Akâidi, *el-Bidaye fi Usuli’-d-Dîn*, (Çev. Bekir Topaloğlu), Ankara, 1979, s.110; Taftazânî, Sadüddin Mes’ud b. Ömer, *Şerhu’l-Akâid, Kelam İlmi ve İslam Akâidi*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1980, s. 295

durumda semâvî dinlerin tahrif edilmemiş inançları arasında ortak noktaların bulunabileceğini düşünmeyi gerektirir.

İslâm dîni ile önceki semâvî dinlerin iman ibadet ve sosyal hayat anlayışları ve uygulamalarındaki benzerlikler her birinin ilâhî kaynaklı olmasına bağlanabilir. Aralarındaki bazı farkları ise, önceki dinlerin bazı hükümlerinin inananları tarafından tahrif edilmeleri ve İslâm'ın son semâvî din olması sebebiyle evrensel değerlere uygun hükümler ortaya koyması ile açıklamak mümkündür. Semâvî dinlerin ibadetlerinde de, insanlar tarafından tahrif edilenler hariç, büyük benzerlikler vardır. Meselâ haftada bir gün bütün inananları bir araya getirmeyi hedefleyen ibadet Yahudilikte cumartesi,¹³⁵ Hıristiyanlıkta Pazar¹³⁶ İslâm'da ise Cuma¹³⁷ günüdür. Aslında ilâhî emrin başlangıçtan itibaren Cuma günü ibadeti esas aldığını ama önceki din mensuplarının buna uymak istemedikleri için değiştirildiğini¹³⁸ ve bu günün Müslümanlara verildiğini açıklayan Hz. Peygamber “Biz sonda gelip öne geçenleriz”¹³⁹ diye tasvir eder. Başka pek çok ibadetin yanında kurban ibadeti de örnek olarak verilebilir. Maksadı, içeriği ve uygulanışı değiştirilip bozulsa da¹⁴⁰ bütün semâvî dinlerde ibadet maksatlı kurban uygulaması vardır.¹⁴¹ “Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'da ma'bedin, Allah'ın evi ve cemaatin topluca ibadet yeri olması daha belirgindir.”¹⁴² Bir de buna Mescid-i Aksâ gibi, üç dinin mensupları tarafından da kutsal sayılan mekanın eklenmesi ortak değerlere vurgu yapması açısından önemlidir. Her biri müstakil ele alınıp yazılabilecek başka pek çok konu bulunmaktadır.

İnsanlar fitrî bağ gibi, kültürel olarak da başlangıcı Hz. Âdem'e dayanan insanlık kültürünü taşımaktadır. Dolayısıyla biyolojik, psikolojik, ahlâkî ve sosyal yapısında ortak özellikler bulunmaktadır. Peygamberlerin getirdikleri de insanın bu ortak özelliği ile paralellik arz etmektedir. “Âdemden bu güne kadar bütün peygamberlerin

¹³⁵ Bkz. *Yaratılış*, 2/2-3;

¹³⁶ Bkz. *Yuhanna*, 5/10; 9/13

¹³⁷ Bkz. *Cuma* 62/9

¹³⁸ Bkz. İbn Huzeyme, Ebu Bekir Muhammed b. İshak, *Sahîhu İbn Huzeyme*, (Thk. Mustafa el-Azami), (I-IV), Beyrut, 1390, III, 109; Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, II, 338; Beyhaki, *Sünenü'l-Beyhaki'l-Kübrâ*, I, 297;

¹³⁹ Buhari, *Cuma*, 1, 12; *Tevhid*, 35; Müslim, *Cuma*, 19, 21; Nesâî, *Cuma*, 1; Dârimî, *Mukaddime*, 8;

¹⁴⁰ Bkz. Cilacı, Osman, *İlâhî Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban*, İzmir, 1980, s.119-125.

¹⁴¹ Kurban konusunun temel kaynaklardaki yerine bazı örnekler için bkz. *Levililer*, 7/8, 15, 19, 21; *Markos*, 14/12, 17, 22-24, ; *Kevser*, 108/2.

¹⁴² Güç Ahmet, *Dinlerde Mabet ve İbadet*, İstanbul 1999, s.287.

getirdikleri ortak değer ‘utanmazsan bildiğini yap’ ilkesidir.”¹⁴³ hadisi her şeyden önce nübüvvet sistemi içerisinde insanlığa sunulan ahlâkî değerlerin ortak özellikler taşıdığına Hz. Peygamber’in dilinden açık ifadesidir. Bütün peygamberlerin öncelikli görevlerinden biri; insanlara, karşılıklı olarak hak ve yükümlülüklere dikkat ederek birlikte, huzur içinde yaşamının kurallarını öğretmektir. İlk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem’den, son peygamber Hz. Muhammed’e gelinceye kadar bütün peygamberler; insanları Allah’a inanmaya davet ettikten sonra hemen peşinden, insanların kendi aralarındaki ilişkilerde ortaya çıkan problemlerin çözümü için öncelikle ahlâkî boyutta dürüstlüğü, hukûkî boyutta da, adâleti öğütlemişlerdir. Nitekim âyette; “İşte onun için sen (tevhide) davet et ve emrolunduğun gibi dosdoğru ol. Onların heveslerine uyma ve de ki: ‘Ben, Allah’ın indirdiği kitaba inandım ve aranızda adâleti gerçekleştirmekle emrolundum. Allah bizim de Rabbimiz sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz sizedir. Aramızda tartışılabilecek bir konu yoktur. Allah hepimizi bir araya toplar, dönüş de O’nadır’ ”¹⁴⁴ buyurulmuştur.

Kur’ân’ın, Allah tarafından Hz. Muhammed (sav)’e vahiy yoluyla gönderilen ilâhî bir kitap oluşunda şüphe bulunmadığı kadar, hiçbir şekilde değişmeden günümüze geldiğinde de tereddüt yoktur. Bu gerçeği kabulden sonra, muhtevâ bazında hadislerin Kur’ân ile uyumu ön plana çıkarıldığında, sıhhati ve dayandığı kaynaklar tartışma konusu yapılan hadislerin büyük çoğunluğu hakkında doğru sonuca ulaşılabileceği inancındayız. Çünkü Kur’ân’ı vahyeden Allah hem onu açıklama görevini¹⁴⁵ hem de en iyi açıklayacak bilgi ve kabiliyeti¹⁴⁶ peygamberine vermiştir. Bu sebeple Kur’ân âyetlerinin konu edindiği her alanda Hz. Peygamber’e ait bir açıklamanın bulunması mümkündür. Çünkü Kur’ân’ın bahsettiği her şey Hz. Peygamber’in gündemi demektir.

Sonuç

Kur’ân ve sünnetin bazı konularda verdiği bilgi ve getirdiği değerler, önceki dinlerin verdiği bilgilerle ve toplumlarına aşılama çalıştıkları değer yargıları ile benzerlik arz edebilmektedir. Son semâvî dinin kendisinden öncekilerle benzeşen yönlerini öne çıkararak bazı müsteşrikler, İslâm Dini hakkında, Hz. Muhammed

¹⁴³ Buhârî, *Enbiya*, 54; *Edeb*, 78; Ebû Dâvud, *Edeb*, 6; İbn Mâce, *Zühd*, 17; İmam Mâlik, *Sefer*, 46; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 121.

¹⁴⁴ *Şûrâ*, 42/15

¹⁴⁵ Bkz. *Nahl*, 16/44. Bilgi için Bkz. Sancaklı Saffet, *Sünneti Doğru Anlamak*, Sır Yay. İst. 2001, s.23 vd.

¹⁴⁶ Bkz. Kırbaoğlu, M. Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara, 1993; s. 188 vd.; Polat Selahattin, *Hadis Araştırmaları*, s.147.

(sav) tarafından Yahudi ve Hıristiyan kültürünün yeniden düzenlenmesi ile ortaya konulduğu iddiasını ileri sürmüşlerdir. Kur'an'ın lafzı ve anlamı ile ilâhî vahiy olduğuna ve kesinlikle içerisine başka kaynaktan bilgi sızmadığına iman eden Müslüman ilim adamları, haklı olarak hadisler için aynı kanaati taşımamaktadırlar. Târihî süreçte İslâm dünyasının sosyo-politik iç karışıklıkları, birbirinden farklı temellere dayanan yabancı kültürlerle çok kısa bir zaman diliminde karşılaşması ve coğrafi bakımdan hızlı genişleme sonucunda kontrolün zorlaşması gibi sebepler, hadis uyduranların işlerini önemli ölçüde kolaylaştırmıştır. Ancak, bu durumda bile işin kendi haline bırakıldığı vehmine kapılmak büyük bir yanılğı olur. Çünkü, yeterliliği ve yöntemi tartışılabilir olmakla birlikte, bunlarla mücadelenin tarihin her döneminde devam ettiğine şahit olunmaktadır.

İsrâili haberlerin belirlenmesi ve hadis kültürü içerisinden ayrılmasına yönelik mücadele, uydurma hadislere karşı yapılan çalışmalar kapsamında devam etmiştir. Ancak son yıllarda özellikle isrâili habelerin belirlenmesinde gündeme getirilen ölçünün ciddi bazı sakıncalar doğuracağı anlaşılmaktadır. Kabul edilebilir bulunan ve bazı ilim çevrelerinde sıkça başvuru alan isrâili kaynaklarda benzerleri bulunan hadislerin isrâiliyyâttan sayılması fikri ilk bakışta cazip ve uygulanabilir gözükmeyle birlikte, önemli bir açmazı beraberinde getirmektedir. O da ilâhî mesajın birliği ve önceki kaynaklarda bulunan bilgilerin kısmen tahrif edilmiş olmasının doğurduğu belirsizliktir. Çünkü değişmemesi gereken haberlerde semâvî kitapların aynı konuları işleyen âyetleri arasında ne tam bir uyumun ne de köklü ihtilafın olduğu görülebilmektedir. Bu gösterge, onların verdiği bilgiler arasında doğru noktaların bulunduğunu, ama onun hemen yanında doğruyu işlevsiz hale getiren yanlışların yer alabildiğini göstermektedir. Bu bilgilerin hadisle kıyaslanarak hangisinin doğru olduğunun belirlenmesinde ittifâk edilebilir bir ölçü ortaya konulabilmiş değildir. Doğru sonuca ulaştıracak sağlam bir veri ile desteklenmeden, sadece benzerliklerden hareketle, hadislerin isrâili bilgilerden etkilendiğinin iddia edilmesi, bazı oryantalistlerin benzer gerekçe ile Kur'an hakkındaki iddiaları ile aynı kapıya çıkar. Tek başına İslâm'dan önceki din ve başka kültürlerle benzerliği, hadislerin uydurma olduğunu ispat etmek için yeterli değildir.

Eski kültürlerden geçenler, uydurma hadislerin malzeme kaynaklarından sadece biridir. Dolayısıyla hadisleri uydurmalardan korumak için kullanılan yöntemler bunlar için de geçerli kabul edilmelidir. Ancak, özünde ilâhî kaynaklı olmaları sebebiyle ortaya çıkan benzerlik, isrâili haberleri tespitite zorluk yaşanmasına vesile olabilir. Aynı kaynaktan çıkmanın tabii sonucu olarak semâvî dinler arasındaki benzerlik, öncelikle ait bilgilerin İslam'a girişini

kolaylaştırdığı kadar, İslam dinine ait olan bazı değerlerin isrâiliyyât endişesi ile dışarıda bırakılması tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Benzerlikler sebebiyle bir sözün kaynağının isrâiliyat olduğu iddia edilecekse, en azından, yanıfta benzerliklerin bu kategoriye konulması ile yetinilebilir. Çünkü ilâhî vahyi yansıtan konularda ortak değerlerin bulunması imkansız değildir. Bir hadis Kur'ân âyetlerinden biriyle uyumlu ise ve önceki semâvî kitaplarda yer alan bazı âyetlerle de benzerlik taşıyorsa, Kur'ân'ı ölçü alıp hadisi Hz. Peygamber'e izâfe etmek daha makul olsa gerekir. Hz. Peygamber'in okuyarak veya başka insanlardan dinleyerek elde etmediği bilinen, geçmişe ilişkin bir çok haberin hadis kaynaklarında yer alması, ilâhî mesajların birliğı çerçevesinde değerlendirilebilecek bir durumdur.

Netice itibariyle, sadece benzerliklerden hareketle bazı hadislerin isrâilî kültüre dayandığının kabul edilmesi durumunda ilâhî mesajın, bütün peygamberler vasıtasıyla vurguladığı ortak değerlerin varlığı dikkate alınmamış olur. Ayrıca sahihliğı ispatlanmamış bir bilgiye kıyasla hadisler hakkında karar verilmesi gibi bir durum ortaya çıkabilir. Böyle bir yöntemin kabul edilmesi objektif ve ilmî olmayan bir metotla hadislerin zayıf sayılmasına ve devre dışı bırakılmasına yol açabilir. Bunları dikkate alarak, asırlarca üzerinde çalışılan ve önemli ölçüde de başarı elde edilen tenkit yönteminin eksik kalan tarafları titizlikle belirlenip hataların azaltılmasına gayret edilmesi daha sağlıklı bir çıkış yoludur. Hadislerdeki israilî unsurların belirlenmesinde isnâd sistemi ile kontrolün yanında Kur'ân, sahih sünnet ve bu iki temel üzerine kurulan ortak anlayışın ölçü alınması durumunda doğru sonuca ulaşılması mümkün gözükmektedir.

Bibliyografya

- Abdurrazzak, Ebu Bekir b. Hemmâm, el-Musannaf, (Thk. Habiburrahman el-Azamî) (I-XI), Beyrut, 1403,
el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed, Keşfü'l-Hafâ ve Müzilü'l-İlbâs ammâ's-Tehara mine'l-Ehâdis ale'l-sineti'n-Nâs, Beyrut 1351-52.
- Ağırman Cemal, Kadının Yaratılışı İlgili Rivâyetler Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım, İstanbul, 2001.
- Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, (I-VI), Beyrut, 1985.
- Ateş Ali Osman, Oryantalistlerin Hz. Peygamber İle İlgili İddialarına Cevaplar, İstanbul, 1996.
- İslâm'a Göre Câhiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Âdetleri, İstanbul 1996
- Hadis Temelli Kalıp Yargılarda Kadın İstanbul 2000.

- Aydemir, Abdullah, Tefsirde İsrâiliyyât, Ankara, 1979.
- İslâmî Kaynaklara Göre Peygamberler, Ankara, 1996.
- Aynî Ebû Muhammed Mahmud b. Ahmed b. Mûsâ el-Halebî el-Ayntâbî, Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî, Beyrut, ty.
- Azîmâbâdî, Ebu't-Tayyib Muhammed Şemsülhak, Avnü'l-Ma'bûd, (I-X), Beyrut, 1415
- Başaran Selman-Sönmez M. Ali, Hadis Usûlü ve Tarihi, Bursa 1993.
- el-Bezzâr, Ebu Bekir Ahmed, Müsnedü'l-Bezzâr, (Thk. Mahfûz er-Rahman Zeynullah,) (I-XVIII) Beyrut 1409;
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. El-Hüseyin, Sünenü Beyhakî'l-Kübrâ, (I-IX) Mekke, 1994.
- , Kitabu'l-Esm'a ve's-Sıfat, Beyrut, 1985.
- Şuabu'l-İman, (thk. Muhammed Saïd Za'lul), (I-VIII), Beyrut, 1410.
- Bigiyef, Musa Carullah, Hatun, (Neşr. Mehmet Görmez), Ankara, 1999.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil, Sahîh, (I-VIII), İstanbul, 1979.
- Cihan Sadık, Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosyo Politik Olaylarla İlgisi, Samsun, 1997.
- Cılacı, Osman, İlahî Dinlerde Oruç, Hac ve Kurban, İzmir, 1980,
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, Sünen, (I-II), Beyrut, ty.
- Deylemî, Ebu Şucâ' Şiruveyh b. Şehrdâr,, el-Firdevs bi Mesûri'l-Hıtâb, (I-V), Beyrut, 1986
- Ebû Avâne, Yakub b. İshak el-İsferâyîni, Müsnedü Ebî Avane, (Thk. Eymen b. Arif ed-Dimeşkî) (I-V), Beyrut, 1998.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, Sünen (I-IV), Beyrut, ty.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdurrahman el-İsbahânî, el-Müsned el-Müstahrec Alâ Sahîh'i Müslim, (I-IV), Beyrut, 1996.
- Ebû Şehbe, Muhammed b. Muhammed, el-İsrâiliyyât ve'l-Mevzûât fi Kütübi't-Tefsîr, Mektebetü's-Sünne, Kahire, 1408.
- Ebû Ya'la, Ahmed b. Ali el-Mavsîlî, Müsnedü Ebî Ya'la, (Thk. Hüseyin Selim Esed) (I-XIII) Beyrut, 1407/1987.
- Fazlur Rahman, Ana Konularıyla Kur'ân, /Çev. Alpaslan Açıkgenç) Ankara, 1996.
- Fülâte, Ömer b. Hasan Osman, el-Vad' fi'l-Hadis, 1401/1981.
- Goldziher Ignaz, Muslim Studies, (translated from the German by C. R. Barber and S. M. Stern) London, 1971.
- Guillaume, Alfred, The Tradition of İslam, An Introduction to the Study of the Hadith Literature, Oxford, 1924.
- Güç Ahmet, Dinlerde Mabet ve İbadet, İstanbul 1999
- Hakim, en-Nisâbüri, el-Müstedrek ale's-Sahîhayn, (thk. Mustafa Abdulkadir Atâ) (I-IV), Beyrut, 1411.

- Hamidullah, Muhammed, "İslâmî İlimlerde İsrâiliyyât Yâhut Gayr-i İslâmî Menşeli Rivâyetler" (Çev. İbrahim Canan) AÜİFD, Ankara 1977, sy, 2, s.295-319.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, Târîhu Bağdad, Beyrut, ty.
- el-Hatîb, Muhammed Accâc, Usûl'ül-Hadis, Ulûmuhû ve Mustalahuhû, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1409/1989.
- Hatiboğlu, M. Said, Hz. Peygamber'in Vefatından Emevîlerin Sonuna Kadar Siyâsî İçtimâî Hadiselerle Hadis Mûnasebetleri, (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi) Ankara, 1967.
- Heysemî, Ali b. Ebi Bekir, Mecmau'z-Zevâid ve Menbau'l-Fevâid, (I-X) Beyrut, 1967.
- , Mevâridü'z-Zem'an, (Thk. Muhammed Abdurrazzak Hazma) Beyrut, ty.
- Hıdır, Özcan, İsrâiliyyât-Hadis İlişkisi (Hadis-Yahudi Kültürü Tartışmaları), Yayınlanmamış Doktora Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2000.
- Humeydî, Ebû Bekir, Abdullah b. Zübeyr, el-Mûsned, (Thk. Habîburrahman el-A'zamî,) (I-II) Beyrut, Kahire, 1381
- el-İclî, Ahmed b. Abdillâh, Marifetü's-Sikât, (I-II), Beyrut, 1985.
- Itr, Nureddin, Menhecû'n-Nakd Inde'l-Muhaddisîn, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh, et-Temhîd, (I-XXIV) Mağrib, 1387
- İbn Adıyy, Ebû Ahmed el-Cürcânî, el-Kâmil fi Duafâi'r-Ricâl, (thk.Süheyl Zekkâr-Yahya Muhtar Gazzâvî,) Beyrut, 1988.
- İbn Arrâk, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, Tenzîhü'ş-Şeriatî'l-Merfûa ani'l-Ehâdisi'ş-Şeniati'l-Mevzûa, (I-II) Beyrut, 1401/1981.
- İbnü'l-Ca'd, Ali b. Ca'd el-Cevherî, Mûsnedü İbnü'l-Ca'd, Beyrut, 1990
- İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, Kitâbu'l-Mevzûât, Beyrut, 1983.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, el-Musannaf, (Thk. Saîd el-Lahhâm), Beyrut, 1994.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, Lisânu'l-Mizan, (I-VII) Beyrut, 1986
- , Telhîsu'l-Habîr, (I-IV) Medine, 1964,
- , Fethu'l-Bârî, (Thk. Muhammed Fuad Abdalbâki-Muhibbiddîn el-Hatîb), (I-XIII) Beyrut,
- İbn Hıbban, Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbban, Sahihu İbn Hıbban, (Thk. Şuayb el-Arnâvut), (I-XVIII), Beyrut, 1993.
- İbn Huzeyme, Ebu Bekir Muhammed b. İshak, Sahihu İbn Huzeyme, (Thk. Mustafa el-Azamî), (I-IV), Beyrut, 1390,
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail, Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm, (I-IV) Beyrut, 1388/1969

- , Kısâsu'l-Enbiya, (thk. Mustafa Abdulvahit) Mekke, 1408.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, Sünen, (Thk. M. Fuad Abdulbâkî) Beyrut, 1975.
- İbnü'l-Mülakkın, Ömer b. Ali, Hulâsâtu'l-Bedri'l-Münîr, (I-II) Riyad, 1410,
- İbn Râhûye İshak b. İbrahim b. Mahled , Müsnedü İshak b. Râhûye, (Thk. Abdulgâfûr b. Abdulhak) (I-III), Medine, 1991.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalim, Mecmû'u Fetâvâ, (I-XXXVII), Medine, 1416/1995.
- Kandemir, Yaşar, Mevzu Hadisler, Menşei Tanıma Yolları Tenkidi, DİB. Yay. Ank. 1975.
- Karacabey, Salih, Hz. Peygamber'de Nebevî ve Beşerî Bilgi, İstanbul, 2002
- Kâsımî, Muhammed Cemaleddin, Kavâidü't-Taahdis min Fünûni Mustalahî'l-Hadis, Beyrut, 1407/1987.
- Kâtip Çelebi, Keşf el-Zünun an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünun, (Neşr. Muallim Rifat-Şerafettin Yaltkaya) İstanbul, 1942
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, İslam Düşüncesinde Sünnet, Fecr Yay. Ankara, 1993.
- Kister M. J. "İsrâiloğullarından Nakilde Bulunma Meselesi" (Çev. Cemal Ağırman) CÜİFD, Sivas, 2001., c. V, sy, 1, s. 125-152, Kitabı Mukaddes, İstanbul, 2001.
- el-Kudâi, Ebû Abdillâh Muhammed, Münedü's-Şihab, I-II) Beyrut, 1986
- Kurtubî, Ebû Abdullâh Tefsîru'l-Kurtubî, (I-XX) Kahire 1372.
- Ma'mer b. Râşid, el-Câmî, (Thk. Habîburrahman el-Azamî) (I-XI), Beyrut, 1403,
- el-Mizzî Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Ez-Zekî, Tehzîbü'l-Kemâl, (Thk. Beşşâr Avâd Mârûf), (I-XXXV) Beyrut, 1980
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, Sahihu Müslim, (I-V) (Thk. Muhammed Fuad Abdulbâkî) Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1954.
- Nesâi, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb, Sünenü'n-Nesâi, (I-VIII), Beyrut, 1930.
- , es-Sünenü'l-Kübrâ, Beyrut, 1991,
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Şeref, et-Takrîb ve't-Teysîr li-Marifeti Süneni'l-Beşîri'n-Nezîr, Beyrut, 1407/1987.
- Polat Selahattin, Hadis Araştırmaları, İstanbul, 1997.
- M. Reşid Rıza, Muhammedî Vahiy, (çev. Salih Özer) Ankara 1991.
- Rodinson, The Life of Muhammed and the Sociological Beginnings of Islam, Diogenes, XX, 1973; ss. 28-51.
- Sâbûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmud, Mâtüridiyye Akâidi, el-Bidaye fi Usulî'd-Dîn, (Çev. Bekir Topaloğlu), Ankara, 1979.

- Sancaklı Saffet, Sünneti Doğru Anlamak, İstanbul 2001.
- Sehâvî, Muhammed b. Abdurrahman, el-Makâsıdu'l-Hasene fî Beyâni Kesîrin mine'l-Ehâdisi'l-Müştehire ale'l-Elsine, (thk. Ebu'l-Fadl Abdullah Muhammed es-Siddîk, Beyrut, 1986,
- Es-Seyyid Salih Ebû Bekir, el-Advâu'l-Kur'âniyye fi'ktis'abi'l-Ehâdisi'l-İsrâiliyye ve Tathîri'l-Buhâri minha, yy, ty
- Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir, Tedrîbü'r-Râvi fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî, (Thk. Abdulvehhâb Abdullatif) Medine, 1392/1972
- Şâfiî, Muhammed b. İdris, er-Risâle, (Thk. Ahmed Muhammed Şakir), Beyrut, ty.
- , Mûsned, Beyrut, ty.
- eş-Şeybânî, Ebu Bekir Ahmed b. Amr, elÂhâd ve'l-Mesânî, (I-VI), Riyad, 1991.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed, el-Mucemü'l-Kebir, (Thk. Hamdi Abdulmecid es-Selefi), Musul, 1983.
- , Mucemü'l-Evsat, (Thk. Tarık b. Ivazullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim) (I-X) Kahire, 1415
- Mûsnedü'ş-Şâmiyyîn, (thk. Hamdi b. Abdulmecid) (I-II), Beyrut, 1984
- Taberî, Ebû Cafer, Muhammed b. Cerîr, Tefsîru't-Taberî, (I-XXX), Beyrut, 1405.
- Taftazânî, Sadüddîn Mes'ûd b. Ömer, Şerhu'l-Akâid, Kelam İlmi ve İslam Akâidi, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1980.
- Tayâlisi, Ebu Davud Süleyman b. Davud, Mûsnedü't-Tayâlisi, Beyrut, ty,
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, Sünenü't-Tirmizî, (Thk. Ahmed Muhammed Şakir), Beyrut 1938.
- Topaloğlu Bekir, İslam'da Kadın, İst. 1983
- Tuksal, Hidâyet Şefkatli, Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri, Ankara, 2001.
- Ünal İsmail Hakkı, "Seçmeci ve Eleştirel Yaklaşım veya Hz. Peygamber'i (S.A.V.) Anlamak" İslamiyat, Ankara, 1997; X, 42-58.
- Ünal Yavuz, Hadisleri Tespitte Yöntem Sorunu (Akla Uygunluk-Akla Aykırılık) Samsun, 1999.
- Yazır, Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul, 1971.
- Yıldırım Suat, Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri, İstanbul 1998.
- Yücedoğru, Tefvik, İslâm İtikâdında Yaratılış, Bursa 1994.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, Mizanu'l-İtidal bi Nakdi'r-Rical, (I-VIII), Beyrut, 1995